

**KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA
CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ
KLJUČNIK KOMPETENCIJA U
CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU**

etf

SHARING EXPERTISE
IN TRAINING

**THE EUROPEAN TRAINING FOUNDATION (ETF)
HELPS TRANSITION AND DEVELOPING COUNTRIES TO
HARNESS THE POTENTIAL OF THEIR HUMAN
RESOURCES THROUGH THE REFORM OF EDUCATION,
TRAINING AND LABOUR MARKET SYSTEMS IN THE
CONTEXT OF THE EU'S EXTERNAL RELATIONS POLICY.**

HOW TO CONTACT US

Further information on our activities, calls for tender and job opportunities can be found on our web site: www.etf.europa.eu

For any additional information please contact:

External Communication Unit
European Training Foundation
Villa Gualino
Viale Settimio Severo 65
I – 10133 Torino
T +39 011 630 2222
F +39 011 630 2200
E info@etf.europa.eu

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE

*Razvoj ključnih kompetencija u crnogorskom obrazovnom sistemu
juli – decembar 2006.*

*Projektni tim: Slavica Raičević, Dragutin Ščekić, Vesna Vučurović,
Željko Jaćimović.*

Broj projekta: WP06-53-01

© Reproduction is authorised provided the source is acknowledged.

The views expressed in this publication are those of the authors and do not necessarily reflect those of the ETF or the European Union.

SADRŽAJ

1. UVOD	5
2. KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE	7
2.1 KOMPETENCIJE: UČITI KAKO UČITI I PREDUZETNIŠTVO – DEFINICIJE	7
2.2 PROJEKTNE AKTIVNOSTI, CILJEVI I OČEKIVANI REZULTATI	7
2.3 MATERIJALI I PRISTUP ISPITIVANJA	8
2.4 METODOLOGIJA	9
3. EMPIRIJSKO – KVANTITATIVNO ISTRAŽIVANJE – REZULTATI PROCJENE	11
3.1 OSNOVNA ŠKOLA	11
3.1.1 Kompetencija: učiti kako učiti – učenici IV razred	11
3.1.2 Kompetencija: učiti kako učiti – učenici VIII razred	13
3.1.3 Kompetencija: učiti kako učiti – nastavnici	16
3.1.4 Kompetencija: preduzetništvo – učenici	17
3.1.5 Kompetencija: preduzetništvo – nastavnici	20
3.2 SREDNJE STRUČNO OBRAZOVANJE	21
3.2.1 Društveni ambijent	21
3.2.2 Nastavni proces - izazovi, vrednovanje postignuća učenika, nastavne aktivnosti i nastavne metode	23
3.2.3 Školski ambijent	25
3.2.4 Kompetencije: učiti kako učiti i preduzetništvo: postignuća učenika – stavovi nastavnika	26
4. SVEOBUHvatNA PROCJENA NA NIVOU OBRAZOVNE POLITIKE	31
4.1 ZASTUPLJENOST KLJUČNIH KOMPETENCIJA – PREDUZETNIŠTVO I UČITI KAKO UČITI U CRNOGORSKIM ZAKONIMA I STRATEŠKIM DOKUMENTIMA	31
4.1.1 Knjiga promjena, 2001	31
4.1.2 Zakoni iz oblasti obrazovanja, Podgorica 2003	33
4.2 ANALIZA KURIKULUMA	34
4.2.1 Nastavni plan i program osnovne škole	34
4.2.2 Srednje stručno obrazovanje	36
4.3 METODE RADA NASTAVNIKA	38
4.4 ULOGA ŠKOLSKE INSPEKCIJE	39
4.5 AKTUELNI TRENUTAK REFORME OBRAZOVNOG SISTEMA U CRNOJ GORI	39
4.6 AUTONOMIJA ŠKOLE I NASTAVNIKA	40
4.7 NADZOR	40
4.8 UPRAVLJANJE I RUKOVOĐENJE	40
4.9 STAVOVI KREATORA OBRAZOVNE POLITIKE O KLJUČNIM KOMPETENCIJAMA	41
4.10 OBUKA NASTAVNIKA	44

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK
KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

5. PREPORUKE	47
DODATAK	49
Dodatak 1 – KLJUČNE KOMPETENCIJE DEFINICIJA	49
Dodatak 2 – ODREĐIVANJE UZORKA	50
Dodatak 3 – REALIZOVANI UZORAK UČENICI – OSNOVNA ŠKOLA	52
Dodatak 4 – REALIZOVANI UZORAK - UČENICI – SREDNJE STRUČNO OBRAZOVANJE	52
Dodatak 5 – REALIZOVANI UZORAK - UČENICI – SREDNJE STRUČNO OBRAZOVANJE	53
Dodatak 6 – REALIZOVANI UZORAK - UČENICI - SREDNJE STRUČNO OBRAZOVANJE	53
Dodatak 7 – REALIZOVANI UZORAK - NASTAVNICI SREDNJIH STRUČNIH ŠKOLA	54
Dodatak 8 – REALIZOVANI UZORAK - NASTAVNICI SREDNJIH STRUČNIH ŠKOLA	54
Dodatak 9 – REALIZOVANI UZORAK - NASTAVNICI OSNOVNIH ŠKOLA	55
Dodatak 10 – REALIZOVANI UZORAK - NASTAVNICI OSNOVNIH ŠKOLA	55

1. UVOD

Strateški cilj Evropske unije je da postane najkonkurentnija i kada je znanje u pitanju, najdinamičnija ekonomija na svijetu, sposobna za kontinuirani ekonomski razvoj sa većim brojem kvalitetnih radnih mjesta, i sa većom socijalnom kohezijom¹.

Prateći proces asocijacije, crnogorski obrazovni sistem je potrebno prilagoditi potrebama društva znanja i potrebama unapređenog nivoa i kvaliteta zapošljavanja. Jedna od glavnih komponenti ovakvog pristupa je promocija novih bazičnih vještina. Pristup informacijama, brze promjene u svijetu rada i povećanje raznolikosti društava, zahtjeva od svih ljudi da imaju različite kompetencije – i neophodno je da budu aktivni, uključeni, sposobni da se prilagode i da uče kontinuirano.

Kompetencija je definisana kao kombinacija znanja, vještina i stavova koje odgovaraju određenoj situaciji. Ključne kompetencije podržavaju lično ispunjenje, socijalnu inkluziju, aktivno građanstvo i zapošljivost. Razvoj crnogorskog društva znanja podstiče potražnju za ključnim kompetencijama u ličnoj, javnoj i profesionalnoj sferi. Način na koji ljudi pristupaju informacijama i uslugama se mijenjaju, kao što se mijenja struktura i izgled društava. Raste zainteresovanost za socijalnu koheziju i razvoj demokratskog građanstva; potrebno je da ljudi budu informisani, zainteresovani i aktivni. Kao rezultat toga znanja, vještine i stavovi koji su svima neophodni se mijenjaju. Rastuća internalizacija ekonomije utiče na svijet rada, sa brzim i čestim promjenama. Uvođenje novih tehnologija i pristupa u organizaciji kompanija zahtjeva od crnogorskog obrazovnog sistema da se prilagodi novoj praksi – da pripremi mlade ljude da se suoče sa izazovima.

Ključne kompetencije predstavljaju prenosivi, multifunkcionalni paket znanja, vještina i stavova koje su neophodne svakom pojedincu za lično ispunjenje i razvoj, inkluziju i zapošljavanje. Njih je potrebno razviti do kraja obaveznog školovanja, a treba da predstavljaju bazu za dalje učenje kao dio cjeloživotnog učenja. Definicija naglašava da ključne kompetencije treba da budu prenosive, i stoga primjenljive u mnogim situacijama i kontekstima, kao i multifunkcionalne, kako bi mogle da se upotrebe za dostizanje različitih ciljeva, da rješavaju različite vrste problema i da završavaju različite vrste zadataka. Ključne kompetencije su preduslov za adekvatno lično ispunjenje u životu, rad i permanentno učenje.

Ključne kompetencije za cjeloživotno učenje²:

1. Komunikacija na maternjem jeziku;
2. Komunikacija na stranom jeziku;
3. Matematička pismenost i osnovne kompetencije u nauci i tehnologiji;
4. Digitalna kompetencija;
5. Učiti kako učiti;
6. Interpersonalne i građanske kompetencije;
7. Preduzetništvo;
8. Kulturološka ekspresija.

---

¹ Sprovođenje radnog programa "Obrazovanje i obuka 2010"
<http://ec.europa.eu/education/policies/2010/doc/basicframe.pdf>

² Predlog preporuka ključne kompetencije za cjeloživotno učenje
<http://ec.europa.eu/education/policies/2010/doc/basicframe.pdf>

2. KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE

Ključne kompetencije za cjeloživotno učenje je projekat zasnovan na istraživanju sa glavnim ciljem da obezbjedi procjenu sadašnje situacije i pruži preporuke za razvijanje ključnih kompetencija u Crnoj Gori. Istraživanje je imalo za cilj da analizira kako su dvije od osam kompetencija: *učiti kako učiti* i *preduzetništvo* uključene u redovan obrazovni sistem. Potrebno je da crnogorski obrazovni sistem osigurava da se svim mladim ljudima daje mogućnost da razviju ključne kompetencije do kraja inicijalnog obrazovanja i obuke, što je osnov za dalje učenje, kao dio cjeloživotnog učenja.

2.1 KOMPETENCIJE: UČITI KAKO UČITI I PREDUZETNIŠTVO – DEFINICIJE

Ključna kompetencija: *učiti kako učiti*³ je sposobnost za nastavljanje (stremljenje) i istrajnost u učenju. Pojedinci bi trebali da budu sposobni da organizuju sopstveno učenje, uključujući efektivno upravljanje vremenom i informacijama, kako individualno, tako i u grupi. Ova kompetencija uključuje svjesnost ličnog procesa učenja i potreba, identifikovanje raspoloživih mogućnosti, i sposobnost da se prevaziđu prepreke kako bi učenje bilo uspješno. To podrazumjeva sticanje, obradu i asimilaciju novih znanja i vještina, kao i traženje i stvaranje koristi od toga. *Učiti kako učiti* angažuje onoga koji uči da gradi na prethodnom učenju i životnom iskustvu, kako bi iskoristio i primijenio znanje i vještine u različitim kontekstima – kod kuće, na poslu, u obrazovanju i obuci. Motivisanost i uvjerenost su ključne kada je u pitanju kompetencija pojedinca.

Preduzetništvo³ se odnosi na sposobnost pojedinca da pretvori ideje u akciju. To uključuje kreativnost, inovativnost i preuzimanje rizika, kao i sposobnost da se planira i upravlja projektima kako bi se ispunili ciljevi. Ovo pomaže svima u svakodnevnom životu kod kuće i u društvu; zaposlenima da budu svjesni konteksta svog posla i da su što inovativniji, a i osnov je za specifičnije vještine i znanja koja su potrebna preduzetnicima za uspostavljanje društvenih i komercijalnih aktivnosti.

2.2 PROJEKTNE AKTIVNOSTI, CILJEVI I OČEKIVANI REZULTATI

Projekat Evropske trening fondacije o *Ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje* je regionalni projekat u koji su uključeni Srbija, Albanija, Hrvatska, bivša jugoslovenska Republika Makedonija i Crna Gora.

Ovaj projekat je sproveo analizu nivoa na kome sredina za učenje i pedagoški pristupi podstiču razvoj ključnih kompetencija – sa posebnim fokusom na dvije odabrane kompetencije: *učiti kako učiti* i *preduzetništvo*. Podsticanje đачke kreativnosti i inovativnosti, kao i vještine i tehnike meta-učenja se smatraju veoma bitnim kako bi se postigli gore pomenuti obrazovni ciljevi. Ove dvije kompetencije istraživane su u Crnoj Gori u osnovnom obrazovanju i srednjem stručnom obrazovanju.

---

³ Dodatak 1 –Tabela: Učiti kako učiti/Preduzetništvo (definicije, znanja, vještine i stavovi)

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

Kompetencije: *učiti kako učiti i preduzetništvo* se istražuju kao promjenljivi i razvojni koncepti kroz osnovno i srednje obrazovanje, gde takve kompetencije mogu da se steknu, jačaju i slabe kroz napredovanje đaka duž njihove obrazovne putanje. Istraživanjem i promocijom kompetencija: *učiti kako učiti i preduzetništvo* u osnovnom i srednjem stručnom obrazovanju posebna pažnja je posvećena nalazima iz oblasti razvojne psihologije, koji pokazuju različite nivoe kognitivnog razvoja i funkcionisanja kod djece.

Cilj projekta je da se procjeni u kom su obimu sredina i pedagoški pristupi podsticajni za razvoj kompetencija: *učiti kako učiti i preduzetništvo*, kod đaka u osnovnom i srednjem stručnom obrazovanju, kao i da identifikuje šta može biti urađeno, kako bi se situacija poboljšala. Pored toga, cilj projekta je da predstavi i promoviše kompetencije: *učiti kako učiti i preduzetništvo*, u osnovnom i srednjem stručnom obrazovanju u Crnoj Gori, i da sa preporukama istraživanja budu upoznati svi. Osmišljen je specifičan dizajn i metod predstavljanja nalaza, posebno za kreatore obrazovne politike u Crnoj Gori, kako bi se predstavile obje kompetencije u osnovnom i srednjem stručnom obrazovanju. Kvalitativna analiza je sprovedena da bi se definisali ishodi u kvalitetu nastave i učenja. Fokus je bio na svjesnosti i alatima za razvoj vještina podučavanja koje su povezane sa promocijom kompetencija: *učiti kako učiti i preduzetništvo* u osnovnom i srednjem stručnom obrazovanju.

Projekat će poslužiti i kao osnov za razvoj jasnih i nedvosmislenih preporuka, sa ciljem promovisanja kompetencija: *učiti kako učiti i preduzetništvo* u osnovnom i srednjem stručnom obrazovanju u Crnoj Gori. Prateći analizu, donijeće se preporuke namijenjene kreatorima obrazovne politike u Crnoj Gori: kako unaprijediti pedagoške pristupe, obuku nastavnika, okvira za kurikulume, itd. Rad na ovim dvjema kompetencijama je osnov za uvođenje koncepta ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje u crnogorski obrazovni sistem.

2.3 MATERIJALI I PRISTUP ISPITIVANJA

Ključne kompetencije za cjeloživotno učenje omogućavaju uvid u stanje kompetencija *učiti kako učiti i preduzetništvo* u crnogorskom osnovnom i srednjem stručnom obrazovanju kroz kvantitativno i kvalitativno istraživanje.

Kvalitativno istraživanje je sprovedeno na nivou obrazovnog sistema i na nivou škole kroz analizu ključnih dokumenata: zakona, strategija, obrazovnih programa, izvora o stručnom osposobljavanju nastavnika i sumiranjem intervjua sprovedenih sa kreatorima obrazovne politike i direktorima škola, sa posebnim osvrtom na sledeće: zakonski okvir i okvir upravljanja, autonomija škole, upravljanje školom i školska kultura, uloga inspekcije i organa nadzora, kurikularni okvir, sposobnosti nastavnika i njihovo stručno usavršavanje, nastavne metode, standardi, testovi i proces provjere znanja.

Kvantitativno istraživanje je obuhvatilo nastavnike i učenike⁴. Istraživanje je sprovedeno na stratifikovanom uzorku sa fokusom na region u kom se škola nalazi. Nastavnici su bili pitani o njihovim iskustvima i potrebama u odnosu na kompetencije: *učiti kako učiti i preduzetništvo*. Takođe su pitani da evaluiraju dosadašnju obuku u smislu koliko su osposobljeni da stimulišu i razvijaju kompetencije: *učiti kako učiti i preduzetništvo* kod njihovih učenika, i na koji način obuka i stručno usavršavanje može biti poboljšano. Kvantitativno istraživanje na nivou učenika je sprovedeno sa učenicima u osnovnim školama (četvrti razred – 10 godina starosti i osmi razred – 14 godina starosti) i u srednjim stručnim školama (završni razred).

---

⁴ Dodatak 2 – Tabela: Određivanje uzorka

2. KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE

U skladu sa dogovorom postignutim na regionalnom nivou (drugi sastanak stručnjaka – Krk, Hrvatska, jul 2006.) sa partnerima iz zemalja koje sprovode projekat, istraživanje na nivou učenika u srednjim stručnim školama je realizovano za sledeća područja rada: turizam i ugostiteljstvo, poljoprivreda, prerada i proizvodnja hrane i veterina, ekonomija, pravo i administracija, geodezija i građevinarstvo i mašinstvo i obrada metala.

2.4 METODOLOGIJA

Cilj empirijskog - kvantitativnog istraživanja je ispitivanje stanja i potreba u crnogorskom obrazovnom sistemu (osnovno i srednje stručno obrazovanje) u oblasti ključnih kompetencija sa fokusom na kompetencije: *učiti kako učiti* i *preduzetništvo*. Ciljna grupa su učenici i nastavnici.

Podaci su prikupljeni u okviru terenskog istraživanja u osnovnim i srednjim stručnim školama. Istraživanje je obavljeno u periodu oktobar-novembar 2006. godine. Stratifikacija uzorka je sprovedena s obzirom na razred, usmjerenje, region i veličinu mjesta. Škole su izabrane na osnovu popisa Ministarstva prosvjete i nauke Crne Gore, vodeći računa o prethodno pobrojanim uslovima stratifikacije. Uzorak pokriva sve regione u Crnoj Gori i 8 opština: Podgorica, Nikšić, Berane, Bijelo Polje, Kotor, Herceg Novi, Ulcinj i Bar. Istraživanje je sprovedeno u sedam osnovnih i jedanaest srednjih stručnih škola. U okviru planiranog stratifikovanog uzorka je realizovan zadovoljavajući broj ispitanika.

Konačan uzorak se sastoji od 692 nastavnika i 847 učenika, od čega 173 učenika četvrtih i 180 učenika osmih razreda osnovne škole i 356 učenika završnih razreda (treći i četvrti) srednjih stručnih škola. Polna struktura učenika u realizovanom uzorku za osnovne škole je 54,62% dječaka i 45,38% djevojčica, odnosno 52,81% dječaka i 47,19% djevojčica u srednjim stručnim školama. Detaljan prikaz realizovanog uzorka za učenike je dat u aneksu 3.

Uzorak nastavnika se sastoji od 269 nastavnika osnovnih škola i 423 nastavnika u srednjim stručnim školama od čega je 73,7% nastavnika i 26,3% nastavnica u osnovnim i 37,7% nastavnika i 62,3% nastavnica srednjih stručnih škola. Detaljan prikaz realizovanog uzorka za nastavnike je dat u aneksima 4 i 5.

U ovom radu su korišćeni podaci dobijeni primjenom instrumentarija – upitnika za nastavnike i učenike, razvijenog od strane hrvatskog ekspertskeg tima. Upitnici su prilagođeni i dopunjeni u skladu sa potrebama istraživanja u Crnoj Gori. U predistraživanju je sprovedeno testiranje upitnika i otklonjene uočene nepravilnosti. Upitnici se sastoje od tvrdnji, pitanja zatvorenog i otvorenog tipa i test-zadataka (za učenike). Zadatak ispitanika je bio da uz svaku tvrdnju, na ljestvici označi stepen slaganja sa sadržajem odnosno zaokruži/dopiše odgovor kod pitanja zatvorenog/otvorenog tipa i test-zadataka.

Za unos, obradu i analizu sirovog statističkog materijala je korišćen aplikativni softver za statističku analizu SPSS. Prilikom statističke analize podataka su korišćeni metodi deskriptivne statističke analize i parametarske metode prikladne istraživanju – analiza varijanse i korelacija.

3. EMPIRIJSKO – KVANTITATIVNO ISTRAŽIVANJE – REZULTATI PROCJENE

3.1 OSNOVNA ŠKOLA

3.1.1 Kompetencija: učiti kako učiti – učenici IV razred

Upitnik o učenju obuhvatio je 173 učenika IV razreda u sedam škola. Škole su iz tri regiona, odabrane prema utvrđenim kriterijumima, opisane u dijelu o validnosti uzorka. Cilj je bio da se ispita kako učenici u osnovnim školama u Crnoj Gori uče i kakav značaj pridaju učenju. Ispitivala su se znanja, vještine i stavovi učenika iz oblasti učenja. Upitnikom je obuhvaćen i dio pitanja koja se odnose u kojoj mjeri učenici procjenjuju da nastavnici razvijaju i podržavaju ovu kompetenciju u svojoj nastavnoj praksi.

Analiza učeničkih odgovora, radi bolje preglednosti, može se grupisati na nekoliko segmenata:

1. Odnos učenika prema učenju i način na koji oni uče;
2. Razlozi učenja;
3. Metode rada nastavnika;
4. Način ocjenjivanja;
5. Odnos roditelja i sredine prema učenju;
6. Vrijeme posvećeno učenju.

Percepcija uspješnog učenika

Interesantno je da na ovom uzrastu učenici povezuju uspješnost učenja sa ličnošću učitelja/ce. Povezuju pristojnost u ponašanju sa uspjehom u učenju i pamet samog učenika. Polovina učenika ne vidi vezu uspjeha u učenju i posjedovanja znanja i vještina o načinu učenja. Ne povezuju odlične ocjene i uspješnog učenika u učenju.

Odnos prema učenju i način na koji učenici uče

Učenicima, na ovom uzrastu, učenje ne pada teško i oni se u visokom procentu (95%) izjašnjavaju da lako uče. Isto toliko misli da bez problema može naučiti sve što se u školi od njih traži. Smatraju, da i vrlo teško gradivo, ukoliko se potrude, mogu da savladaju. O uspjehu u sopstvenom učenju imaju visoko mišljenje, što je i normalno, imajući u vidu uzrast učenika.

Skoro polovina učenika(47,2%) uči gradivo napamet. Događa im se da to što uče uopšte ne razumiju, što ukazuje na nedovoljno dobre metode nastavnog rada.

Međutim, većina njih smatra da ima sopstvenu vještinu učenja i provjere naučenog. Naučeno povezuju sa onim što su već naučili i imaju potrebu da proširuju gradivo o određenoj temi.

Učenici su istrajni u učenju, jer u 83,3% slučajeva, iako im je gradivo teško, ne odustaju od učenja. Učenici su, barem prema njihovim odgovorima, veoma posvećeni učenju, istrajni i marljivi u savladavanju školskog gradiva. Na vrijeme završavaju svoje obaveze

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

(domaće zadatke, lektiru), kako tvrdi 80,7% učenika. Učenici 8.razreda te iste zadatke obavljaju u nešto nižem procentu.

Interesantno je da na ovom uzrastu učenici povezuju uspješnost u učenju sa ličnošću učitelja/ce i tako misli 79,4% učenika. Povezuju pristojnost u ponašanju sa uspjehom u učenju i inteligencijom samog učenika. **Polovina učenika ne vidi vezu uspjeha u učenju i posjedovanje znanja i vještina o načinu učenja.**

Razlozi zbog kojih učenici uče i način ocjenjivanja

Učenicima je jako stalo do mišljenja drugih, i želje da ih drugi smatraju uspješnim, pa je to glavi razlog njihovog učenja. Snažan motiv učenja su ocjene (u 83% odgovora), ili nagrada roditelja (u 67% odgovora). Iako im je učenje zabavno, **polovina nema svijest o učenju kao sticanju novog znanja.**

Četvrtina učenika tvrdi da im učitelj/ca gotovo nikad ili rijetko pregleda domaće i druge zadatke. Skoro isto toliko ne može dobiti objašnjenje o ocjeni koju dobije, što ukazuje da nastavnici ne koriste sve mogućnosti kako bi povratna informacija o napredovanju učenika u učenju bila što kvalitetnija.

U visokom broju, više od 90% odgovora ukazuje da učitelj/ca pohvaljuje za dobro urađen zadatak i učenici znaju šta treba naučiti za odličnu ocjenu.

Metode rada nastavnika

Preko odgovora učenika indirektno zaključujemo o nastavnoj praksi i ambijentu koji stvara učitelj/ca za uspješno učenje.

Skoro polovina učenika uči gradivo napamet. Isto toliko učenika tvrdi da učitelj/ca traži da se gradivo uči napamet. U 82,3% učenici dobijaju iste zadatke, što znači da nema diferencirane nastave, niti individualnog pristupa svakom učeniku. 85,4% odgovora učenika ukazuje da nastavnici diktiraju nastavno gradivo. Sve ovo nedvosmisleno ukazuje da je **tradicionalan pristup nastavnom radu i dalje prisutan u podučavanju učenika.**

Učenici u visokom procentu, preko 90%, smatraju da se učitelj/ca trudi da i učenici koji teško savladavaju gradivo to postignu i da učitelj/ica ne pravi razliku među učenicima. Smatraju da mogu slobodno pitati kad im nešto nije jasno i da im učitelj/ca ukazuje kako treba učiti.

Odnos roditelja i sredine prema učenju

Roditelji u 93,3 % prate šta njihova djeca rade u školi, propituju ih gradivo, pohvaljuju ih za uspjeh, jer je roditeljima, prema mišljenju učenika, veoma važno učenje. Samo polovini učenika roditelji pomažu kod rješavanja domaćih zadataka, što može da bude posledica uspješnog savladavanja gradiva u školi, nemogućnost roditelja da to obave ili nedovoljna iskrenost učenika. Bez obzira na razloge, odgovori učenika ukazuju na nedovoljnu zainteresovanost roditelja za uspjeh svoje djece u učenju. I nastavnici glavni razlog neuspjeha u učenju vide u nedovoljnoj podršci roditelja. Nedostaju direktni odgovori roditelja koji bi ukazali na njihov stav u vezi ovog problema.

Okruženje za učenje nije naročito podsticajno za učenike na ovom uzrastu, jer tek četvrtina učenika može da uči sa prijateljima iz odjeljenja, ili da rješava domaće zadatke.

Polovina učenika svakog dana uči od 30 do 60 minuta. Daleko najviše uče matematiku.

3.1.2 Kompetencija: učiti kako učiti – učenici VIII razred

Upitnikom o učenju u 8. razredu osnovne škole obuhvaćeno je 180 učenika u sedam škola koje su izabrane po utvrđenim kriterijumima (vidjeti analizu uzorka).

Cilj je bio da se ispita kako učenici u osnovnim školama u Crnoj Gori uče i kakav značaj pridaju učenju. Ispitivala su se znanja, vještine i stavovi učenika iz oblasti učenja i njihova percepcija posjedovanja ove kompetencije kod nastavnika.

Upitnik je obuhvatio niz pitanja, koja se, radi jasnije analize, mogu grupisati na nekoliko tema, i odnose se na:

1. sistem vrijednosti učenika (u kojima su oni vrednovali važnost učenja, percepciju uspješnog učenja, razloge učenja, motivaciju za učenje i važnost učenja u kontekstu društvenog vrednovanja);
2. aktivnosti učenika i njihova poznavanja i razumijevanja metoda učenja i situacija u kojima uče (aktivnosti);
3. metodologiju rada nastavnika i njihov odnos prema učenju učenika;
4. način ocjenjivanja i vrednovanja znanja učenika;
5. okolnosti u kojima se odvija učenje učenika (mogućnosti savladavanja nastavnog gradiva u školi, vršnjačka edukacija, podrška porodice, raspolaganje vremenom za učenje).

Važnost učenja i kontekst u kojem učenici uče

Ogromna većina anketiranih učenika (preko 90%) uglavnom i u potpunosti se slažu da im učenje pomaže da dođu do novih ideja. Smatraju da treba marljivo učiti da bi im kasnije to koristilo u svakodnevnom životu. Misle da učenjem povećavaju broj informacija koje znaju. Ukupno, visoko cijene važnost učenja i znanja.

Sa tvrdnjom da je učenje gubljenje vremena uopšte i uglavnom se ne slaže 88,2% učenika. Učenici iz sjeverne regije u većem procentu imaju ovakav stav u odnosu na učenike južne (razvijenije) regije. Sa ovom tvrdnjom se više slažu djevojčice (91,7%), a manje dječaci (84,5%). 65,2% učenika smatra da se većina gradiva može naučiti bez puno truda.

Učenici u 71,1% slučajeva smatraju nastavnike odgovornim za to koliko oni uspješno uče. Učenici u većoj ili manjoj mjeri vide nastavnike kao odgovorne za sopstveno učenje, što varira od škole do škole, pa taj procenat se kreće od 57,7 do 80%. Sa ovom tvrdnjom se manje slažu odlični učenici 68,2%, za razliku od dovoljnih i dobrih učenika (78,1%). Na drugoj strani, nastavnici smatraju da su roditelji učenika i sami učenici odgovorniji za učenje, od njih samih.

Učenici se i sami osjećaju odgovorni za svoje učenje, pa su sa tom tvrdnjom u većoj mjeri saglasni odlični učenici (87,5%), za razliku od dovoljnih (77,8%). Učenici se u visokom procentu izjašnjavaju (79,5%) da se učenje odvija i izvan škole, sa čime su saglasniji (90,8%) odlični učenici. Učenici se uopšte ili uglavnom ne slažu da se uči samo zbog ocjene (86,4%). Učenici uče u želji da nauče nešto novo (83,9%), ili što žele da upišu što bolju srednju školu (94,4%). U 88,1% slučajeva učenici smatraju da je za njih učenje veoma važno. U mnogo nižem procentu (53,1%) se učenici izjašnjavaju da im je učenje zabavno. Učenici se slažu (u više od 80%) da uspješan učenik zna kako treba učiti i da je uspješnost u učenju povezana sa dobro raspoređenim vremenom predviđenim za učenje. Učenici su podijeljenički mišljenja da su svi uspješni učenici odličaši, kao i da se mogu imati dobre ocjene, a da se ne zna kako se uči. Učenici imaju dobru percepciju uspješnog učenja.

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

Nešto više od polovine ispitanih učenika smatra da je uspjeh u učenju povezan sa uspješnošću poznatih osoba u Crnoj Gori, a samo 47,5% dovodi u direktnu vezu bogastvo i uspješnost u učenju. Zanimljivo je da 56,9% učenika smatra da za upis na fakultet nije presudan uspjeh u učenju, već drugi, alternativni putevi kao što su lične ili roditeljske veze, snalažljivost i drugo.

Razumijevanje metoda i aktivnosti koje doprinose uspješnom učenju

Istraživanje je pokazalo da je dosta visok procenat učenika koji rijetko ili gotovo nikad ne koriste metode i aktivnosti koje doprinose uspješnijem učenju školskog gradiva. Čak 51% učenika dok uči ne pravi bilješke iz udžbenika, a u prosjeku 35% njih ne prolazi više puta kroz gradivo, ne podvlači tekst ili gotovo nikad ili rijetko uči glavne definicije i pojmove napamet, kako bi obezbijedili trajnije znanje. Znatno je procenat učenika koji dok uče nikada ne prepričavaju gradivo svojim riječima, niti sami provjeravaju naučeno. Učenici u 20% slučajeva ne pokušavaju da razumiju novo gradivo povezujući ga sa onim što već znaju, niti prolaze ponovo dio gradiva koji im nije jasan. 38,5% ispitanika gotovo nikad ili veoma rijetko kad uči, razmišlja o tome što još treba da nauči o toj temi. Učenici su bili iskreni u odgovorima koji su 27,6% slučajeva pokazali da im se često ili gotovo uvijek događa da dok uče neko školsko gradivo, uopšte im nije jasno o čemu se u njemu radi.

Odgovori učenika pokazuju da oni nedovoljno sistematski planiraju neke aktivnosti, kako bi bili uspješniji u učenju, pa 29% učenika domaće zadatke i lektiru piše u zadnji čas ili prepisuje domaće zadatke.

Sve to ukazuje da je učenicima neophodno da razumiju i usvoje niz metoda i aktivnosti u učenju koji doprinose trajnijem i kvalitetnijem znanju.

Metodologija rada nastavnika i njihov odnos prema učenju učenika

Školska praksa odvija se na tradicionalan način, jer u 73,4% učenici tvrde da nastavnici koriste monološku metodu, »nastavnik uglavnom stoji ispred table i priča sa nama«. Osnovna briga nastavnika je da su učenici mirni na času, što misli 85,6% anketiranih učenika.

Nastavnici su autoritativni i ne dozvoljavaju samoinicijativu kod učenika, jer 81,4% odgovora kazuje da se rijetko ili nikada ne događa da učenici odlučuju o tome kako će se raditi u toku časa.

Visok je procenat učenika, čak 31,5%, koji smatraju **da nastavnici ne daju jasna uputstva za rad**. Indikativno je, da što učenici imaju bolji uspjeh, to više njih smatra da su nastavnici neprecizni u svojim uputstvima.

Očito je da nastavnici koriste tradicionalne metode rada, jer na pitanje da li nastavnici ohrabruju učenike da rade u paru ili grupi, oni u 68% slučajeva odgovaraju da to nastavnici gotovo nikada ili rijetko rade. Visok procenat učenika smatra (preko 35%), **da oni kojima je potrebna posebna pomoć u učenju ne mogu da je dobiju od nastavnika**.

Nastavnici su prilično kruti, pa ne prihvataju različite odgovore i rješenja učenika i ne dozvoljavaju i ne ohrabruju različite načine za rješavanje zadataka i problema. Ne podstiču učenike da koriste druge izvore informacija, osim udžbenika, a traže da se glavni pojmovi i definicije uče napamet. Primjere ovakve nastavne prakse, učenici evidentiraju u preko 50% procenata.

3. EMPIRIJSKO – KVANTITATIVNO ISTRAŽIVANJE – REZULTATI PROCJENE

Nastavnicima, gotovo rijetko ili nikada, prema 24,4% odgovora učenika, nije stalo da učenici razumiju gradivo, niti za vrijeme nastave povezuju gradivo koje uče sa primjerima iz svakodnevnog života.

Često, ili gotovo uvijek, nastavnici diktiraju ono što učenici treba da nauče i to smatra čak 73,6% učenika. U dvjema školama, od sedam ispitanih, učenici smatraju da se takva nastavna praksa dešava u preko 85% procenata.

64% učenika, u pojedinim školama, tvrde da nastavnici ne daju dovoljno vremena za postavljanje pitanja ili za priliku da se o nekim pitanjima raspravlja i nakon časa.

Ono što učenici očekuju od nastavnika su jasna i precizna pitanja i instrukcije za učenje. Smatraju da nastavnici treba da ih podstiču na proširenje znanja i izvan gradiva koje su učili na času i da daju testove preko kojih mogu da pokažu razumijevanje onog što su učili.

Način ocjenjivanja i vrednovanja znanja učenika

Više od polovine ispitivanih učenika tvrdi da je svakodnevna nastavna praksa takva da im nastavnici ne daju precizne instrukcije šta treba naučiti za određenu ocjenu. Nemaju jasnu sliku o onome šta su dobro uradili, a šta treba da poprave. Nedovoljno im obrazlažu ocjenu i ona za učenike nije podsticajna.

Nastavnicima je gotovo uvijek važno da učenici zapamte ono što im je predavano na času. Ne vrednuju njihovu inicijativnost, niti im pružaju uputstva kako sami mogu da ocijene svoj rad.

Testovi, gotovo uvijek, služe za provjeru koliko se činjenica upamtilo na času.

Objektivnost ocjenjivanja je veoma problematična, jer na pitanje da li svi učenici dobijaju ocjene koje zaslužuju, 43,5% učenika tvrdi da se to gotovo nikad ili rijetko dešava. Učenicima je veoma važno da imaju dobre ocjene, pa time i proces ocjenjivanja valja programirati i učiniti ga objektivnim.

Okolnosti u kojima se odvija učenje učenika (mogućnosti savladavanja nastavnog gradiva u školi, vršnjačka edukacija, podrška porodice, raspolaganje vremenom za učenje).

Kada je riječ o mogućnostima savladavanja nastavnog gradiva **četvrtina učenika smatra da na redovnim časovima ne mogu u potpunosti da savladaju nastavno gradivo.** Isto toliko učenika iz nekih predmeta uzima privatne časove. **Znatan je broj i onih koji bez pomoći drugih ne može da savlada nastavno gradivo.**

Vršnjačka edukacija nije svakodnevna praksa u našim školama, jer veoma mali broj učenika poslije škole uči sa prijateljima iz razreda. Polovina učenika lako može da pronađe druga ili drugaricu od kojih može da prepíše zadatak, ili nekoga ko će im šapnuti kad ne znaju odgovor.

Roditelji i porodica su učenicima velika podrška, ali ipak više od četvrtine učenika na ovom uzrastu ne razgovara sa roditeljima o tome šta su radili u školi. Roditelji visoko vrednuju obrazovanje za bolju budućnost svoje djece i očekuju da ih jednog dana vide sa akademskim zvanjem.

Učenici priznaju da su kampanjci i da uče prije testa ili usmenog ispitivanja. To je potvrda više da se sistematskom i trajnom usvajanju znanja, uz pravilno vrednovanje postignutog, pridaje mala pažnja u nastavnom procesu.

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

I pored toga što se pristupa kampanjskom učenju, velika većina učenika uči od jednog do više sati dnevno, što je posljedica obimnosti nastavnog gradiva koji, često, sami savlađuju.

3.1.3 Kompetencija: učiti kako učiti – nastavnici

Društveni kontekst

Nastavnici, generalno, izražavaju izuzetno loš stav prema položaju obrazovanja i obrazovnog sistema u Crnoj Gori. Iz odgovora na pitanja se može zaključiti da nastavnici ne vjeruju da obrazovanje u značajnijoj mjeri doprinosi poboljšanju društvenog statusa građana. Nastavnici smatraju da je za njihov loš status odgovorna državna politika. Većina nastavnika ipak vjeruje da će se uloga obrazovanja u budućnosti poboljšati.

Primjetno je da su najnezadovoljniji statusom obrazovanja nastavnici podgoričkih škola, a najmanje nastavnici škola iz sjeverne regije. Takođe nastavnici škola iz sjeverne regije u znatno većem procentu smatraju da će se uloga obrazovanja u budućnosti popraviti.

Ne postoje značajne razlike u odgovorima nastavnika razredne i predmetne nastave.

Nastavnička perspektiva

Nastavnici osjećaju visok stepen odgovornosti za realizaciju vaspitno - obrazovnog procesa u školama. Tako, nastavnici smatraju da je njihova uloga u motivisanju za učenje, povećanju samopouzdanja, razvijanju kreativnosti i podsticanju kritičkog mišljenja kod učenika značajna. Nastavnici takođe smatraju da mogu značajno uticati na razvijanje odgovornosti, upornosti i radnih navika kod učenika. Nastavnici iskazuju da porodično okruženje presudno utiče na odnos djeteta prema učenju, te da je njihov podsticaj djetetu da uči bez većih rezultata ukoliko ono nema podršku roditelja.

Metodologija rada

Metode rada i nastavne aktivnosti koje su relevantne za razvoj vještina učenja

Nastavnici imaju vrlo visoko mišljenje o zastupljenosti savremenih nastavnih metoda u nastavi u svojim školama, tako da preovlađuje mišljenje da se većina metoda i aktivnosti koje pogoduju podsticanju razvoja vještine učenja kod djece primjenjuju vrlo često u nastavi. Kao najzastupljenije aktivnosti ističu se pohvaljivanje učenika, davanje povratnih informacija o učenju i napretku i korišćenje primjera iz svakodnevnog života pri učenju novog gradiva.

Nastavnici smatraju da u njihovim školama nastavnici rijetko sarađuju sa učenicima na planiranju nastave, a više od polovine ispitanika smatra da se vrednovanje kvaliteta rada nastavnika od strane učenika praktikuje rijetko ili gotovo nikad. Nastavnici takođe ne uključuju podsticanje učenika za međusobno vrednovanje rada u grupu najzastupljenijih aktivnosti.

Nastavnici smatraju da su za poboljšanje vještine učenja najvažnije aktivnosti koje povezuju nepoznato sa poznatim i konkretno sa apstraktnim, a u grupu najprioritetnijih aktivnosti svrstavaju informisanje učenika o napredovanju, obrazlaganje ocjena, i pohvaljivanje učenika za postignute rezultate.

Iz odgovora nastavnika moguće je zaključiti da u nastavi preovlađuju aktivnosti usmjerene na evaluaciju rada učenika, dok aktivnosti koje podstiču aktivno uključivanje učenika u nastavni proces nisu prioritetne u nastavi. Nastavnici veliku važnost pridaju spoljašnjoj motivaciji učenika, a pri tom zanemaruju važnost aktivnosti koje aktiviraju učenika i podstiču unutrašnju motivaciju.

Procjena učenika

Mišljenje nastavnika o osobinama uspješnog učenika

Nastavnici se slažu da uspješan učenik mora imati razvijene tehnike učenja, kao i da mora znati da rasporedi svoje vrijeme. Nastavnici uspješnog učenika vide kao osobu koja poznaje različite tehnike učenja, koji zna da rasporedi svoje vrijeme, ima stabilnu porodičnu situaciju, inteligentan je i umije da procijeni svoje sposobnosti.

Međutim, skoro polovina ispitanika smatra da uspješni učenici uvijek uče na isti način, a više od polovine smatra da školski uspjeh nije u direktnoj vezi sa učenjem. Dvije trećine ispitanika smatra da neki učenici, bez obzira na to koliko se trudili, ne mogu biti uspješni u učenju. Skoro svi ispitanici smatraju da roditelji imaju veliki uticaj na uspjeh učenika.

Nastavnici smatraju da učenicima najviše odgovaraju nastavne aktivnosti u kojima tačno znaju šta se od njih zahtijeva i koje činjenice moraju da nauče. Tako preko 92% ispitanika smatra da učenici vole kad im nastavnici tačno navedu šta i iz čega trebaju da nauče. Nastavnici pretežno smatraju da je spoljna motivacija osnovni pokretač učenja (ocjene, očekivanja drugih, upis u srednju školu), dok svega trećina ispitanika smatra da je učenje važno većini učenika, a tek svaki peti da je većini učenika učenje zabavno.

Većina ispitanika smatra da manje od pola učenika može da uoči bitne informacije u gradivu, a da veći dio učenika ima probleme sa održavanjem koncentracije. Ispitanici iskazuju negativan stav kad je u pitanju odnos učenika prema njima samima. Tako 58% nastavnika smatra da učenici često ili uvijek svojom nedisciplinom ometaju njihov rad, a 63% nastavnika tvrdi da učenici gotovo nikad ili rijetko traže od njih pomoć da bi uspješnije učili.

Većina nastavnika uspješnog učenika i dalje posmatra kroz vizuru tradicionalne škole, a učenje uglavnom interpretira kao usvajanje programom predviđenih znanja i memorisanje činjenica, te je za njih idealan učenik onaj koji se najlakše prilagođava nastavno-lekcijskom pristupu. Kao osnovni pokretač aktivnosti djeteta nastavnici vide spoljnu motivaciju, pa uglavnom smatraju da su učenici nedovoljno zainteresovani za učenje.

Podrška porodice

Nastavnici roditelje uglavnom vide kao faktor koji ne doprinosi razvijanju vještina učenja kod učenika. Komunikacija sa roditeljima je loša, a 91% nastavnika smatra da roditelji pokazuju veći interes za ocjene, nego za napredak u učenju. 87% nastavnika smatra da roditelji često ili gotovo uvijek svoju djecu na učenje motivišu materijalnim nagradama. Po mišljenju nastavnika, roditelji nedovoljno ukazuju djeci na važnost obrazovanja i učenja.

Nastavnici nisu prihvatili roditelje kao faktor koji pozitivno utiče na razvoj vještina učenja, već smatraju da je uticaj roditelja na djecu po tom pitanju negativan.

3.1.4 Kompetencija: preduzetništvo – učenici

Istraživanjem je obuhvaćeno sedam osnovnih škola iz Crne Gore. Pri izboru škola vodilo se računa o ravnomjernoj zastupljenosti škola iz sve tri regije, gradskih i seoskih škola. Upitnik je ispunilo 167 učenika osmog razreda.

Ciljevi istraživanja:

- Utvrditi nivo razvijenosti bazičnih elemenata kompetencije preduzetništvo kod učenika;
- Iskustva učenika koja su u relaciji sa osnovnim preduzetničkim vještinama i znanjima;

- Učenički doživljaj podrške nastavnika za razvoj preduzetničke kompetencije.

Samoprocjena

Učenici preferiraju aktivnosti u kojima sami određuju pravila, kao i aktivnosti u kojima mogu da ispolje kreativnost.

Učenici uglavnom imaju veoma visoko mišljenje o ličnim sposobnostima planiranja u organizovanju svojih aktivnosti. Tako kod skoro svih ispitanika preovladava stav da realizaciji aktivnosti prethodi postavljanje ciljeva i planiranje rada, a da se u toku rada vrši evaluacija i ispravljanje uočenih grešaka, te da započete aktivnosti i dovršavaju. Nakon završetka aktivnosti učenici procjenjuju rezultate svog rada.

Skoro svi ispitanici smatraju da za svaki problem postoji više rješenja, i da ih treba potražiti, ali u isto vrijeme više od polovine ispitanika smatra da probleme uvijek rješava na isti, uobičajen način. Ova disproporcija ukazuje na odusustvo samopouzdanja kada treba biti kreativan u konkretnim situacijama.

Saradnja

Ispitanici uglavnom znaju kako, gdje i od koga da traže pomoć i rješenje, mada četvrtina ispitanika nije spremna da traži pomoć od drugih. Skoro svi učenici tvrde da rado saraduju sa drugima. Učenici više vole da rade u grupi kada sami predlažu aktivnosti, mada im takođe prija da učestvuju u aktivnostima koje su predložili drugi. Skoro polovina učenika inicijativu obično prepušta drugima, ali velika većina učenika podstiče druge da učestvuju u aktivnostima koje oni predlažu. Svaki peti učenik smatra da se ne može lako dogovoriti sa drugima.

Učenici vole da rade u grupi, ali uz određene probleme u komunikaciji. Imaju potrebu da se nametnu kao lideri, ali u konkretnim situacijama često odustaju od borbe za lidersku poziciju.

Samopouzdanje

Skoro svi ispitanici smatraju da uz trud mogu da riješe svaki problem, ali svaki treći se lako obeshrabri kad se suoči sa problemom. Učenici vole da donose odluke samostalno, i smatraju da su odgovorni za svoje ponašanje. Skoro svi ispitanici imaju dosta samopouzdanja i vjeruju da se mogu snaći u nepredviđenim situacijama, ali smatraju da se mogućnost realizacije postavljenih ciljeva smanjuje ako se radi timski. Učenici radije pokušavaju da riješe zahtjevnije probleme samostalno, nego da potraže pomoć drugih. Takođe više od pola ispitanika više voli aktivnosti sa kojima se susreće prvi put, koje su im nove i nepoznate.

Kako učenici doživljavaju nastavnike?

Po mišljenju učenika, mali broj nastavnika podržava aktivnosti koje pogoduju razvoju preduzetničkog duha. Većina nastavnika ne podstiče učenike da predlažu različite školske aktivnosti, a skoro polovina učenika smatra da ih većina nastavnika ne podstiču da postavljaju pitanja. Učenici uglavnom nemaju mogućnost da sami biraju načine na koji će realizovati aktivnosti. Većina nastavnika ne ohrabruje učenike da informacije pronalaze van udžbenika (sredstva masovne komunikacije, roditelji...).

Nastavnici uglavnom ne potenciraju i ne dozvoljavaju u dovoljnoj mjeri saradnju među učenicima u toku nastavnih aktivnosti, pružanje i primanje pomoći, timski rad i komunikaciju u toku rada.

3. EMPIRIJSKO – KVANTITATIVNO ISTRAŽIVANJE – REZULTATI PROCJENE

Većina nastavnika ne dozvoljava učenicima da samostalno donose odluke, ali većina nastavnika podsjeća učenike na posljedice njihovog ponašanja, kao i na potrebu da preuzmu odgovornost za svoje ponašanje. Takođe, većina nastavnika podstiče učenike da razmišljaju o svojim dobrim i lošim stranama. Nastavnici odgovornost učenika koriste kao represivnu mjeru - vrstu opomene. Isto se može zaključiti i za podsjećanje na dobre i loše strane.

Svega polovina učenika smatra da ih većina nastavnika stavlja u aktivnu poziciju u toku nastavnog procesa (da eksperimentišu, pronalaze razičite načine za rješavanje problema, vrednuju rad drugih učenika).

Iz svega navedenog moguće je zaključiti da nastavnici ne pružaju učenicima mogućnost izbora različitih opcija. Učitelji nedovoljno podstiču učenike da eksperimentišu, istražuju i postavljaju pitanja. Nastavnici ne zahtijevaju od učenika da budu kreativni.

Nastavnike uglavnom ne zanima mišljenje učenika o određenom problemu. Nastavnici ne ohrabruju učenike da sarađuju. Naglasak u nastavi je na spoljnoj motivaciji (učenje za ocjene), dok je razumijevanje i istraživanje zanemareno. Učenici smatraju da ih nastavnici ne ohrabruju da preuzmu rizik i uključe se u izazovne aktivnosti.

Kako učenici vide svoje buduće zanimanje?

Učenici žele siguran posao na kom ne bi imali potrebu za usavršavanjem, na kom ne bi morali da donose odluke, koji bi bio dobro plaćen i koji bi podrazumijevao ugled u društvu.

U isto vrijeme, učenici žele da pokrenu svoj privatni posao, da budu menadžeri, i da im posao bude pun izazova, i da se za njega stalno usavršavaju.

Učenici nemaju jasnu viziju svog budućeg zanimanja, ali ni razvijenu svijest o potrebama društva i obavezama pojedinca u njemu.

Iskustva sa preduzetništvom

Većina učenika nije imala priliku da u školi upozna preduzetnika, vlasnika preduzeća, kao ni način rada nekog preduzeća. Skoro polovina učenika tvrdi da nikad u školi nije imalo prilike da posjeti preduzeće u svom mjestu. Tu se rezultati značajno razlikuju od škole do škole, što ukazuje na odsustvo strukturiranog pristupa ovoj problematici.

Preduzetnička znanja

Imali smo dvije vrste pitanja - pitanja koja se oslanjaju na logičko zaključivanje, i zadaci koji od učenika zahtijevaju prethodna znanja iz oblasti preduzetništva i ekonomije.

Rezultati su mnogo bolji kod zadataka koji su se oslanjali na logičko zaključivanje.

Zaključak:

Učenici imaju veoma visoko mišljenje o svojim sposobnostima, vještinama i navikama, ali u isto vrijeme pokazuju visok stepen nerazumijevanja tematike.

Učenici ne doživljavaju nastavnike kao osobe koje podržavaju razvoj i jačanje bazičnih elemenata preduzetničke kompetencije. Nastavni proces je uglavnom utemeljen na tradicionalnom pristupu.

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

Učenici nemaju jasno razvijen sistem vrijednosti i ne mogu realno da sagledaju svoju ulogu u društvu nakon završetka školovanja. Škole ne pružaju učenicima dovoljno mogućnosti da se upoznaju sa preduzetništvom.

3.1.5 Kompetencija: preduzetništvo – nastavnici

Organizacija aktivnosti u školi (aktivnosti koje mogu doprineti jačanju preduzetničke kompetencije)

Većina nastavnika u svim školama tvrdi da se u njihovim školama ponekad ili često realizuju aktivnosti koje doprinose jačanju preduzetničke kompetencije (razni oblici saradnje sa lokalnim privrednicima, vannastavne aktivnosti u kojima učenici samostalno planiraju svoj rad...).

Podaci o organizovanju posjeta firmama u lokalnoj sredini moraju biti uzeti sa rezervom jer je u većini škola obuhvaćenih istraživanjem došlo do situacije da nastavnici u značajnom procentu daju kontradiktorne odgovore (npr. 25% nastavnika tvrdi da škola posjete ne organizuje nikad, dok u isto vrijeme 24% nastavnika tvrdi da se posjete organizuju često).

Evidentno da se posjete češće organizuju u razrednoj nastavi, te da pored toga i ostale aktivnosti (gostovanje uspješnih poslovnih ljudi, upoznavanje različitih zanimanja) češće realizuju u okviru razredne nastave. Takođe je primjetno da su sve nabrojane aktivnosti zastupljenije u sjevernoj regiji nego u ostale dvije regije.

Nastavnici imaju vrlo visoko mišljenje o zastupljenosti u svojim školama metoda i aktivnosti koje mogu podstaći razvoj preduzetništva. Takođe smatraju da su one veoma važne u nastavi. Nastavnici najviše značaja pridaju podsticanju učenika na samostalnost u radu, osposobljavanje učenika da procjenjuju posljedice svojih odluka i podsticanju njihove kreativnosti. Manje bitnim nastavnici smatraju aktivnosti putem kojih se učenici osposobljavaju za planiranje sopstvenih aktivnosti, kreativnosti i spremnosti za preuzimanje rizika.

Za najmanje važne nastavnici smatraju podsticanje učenika da sami zarađuju novac ličnim angažovanjem, kao i podsticanje učenika na aktivnosti u kojima postoji mogućnost saradnje sa lokalnom zajednicom.

Procjena učenika (obilježja učenika)

Nastavnici uglavnom smatraju da značajan dio učenika ne posjeduje većinu osobina koje su važne za razvoj preduzetništva. Tako polovina nastavnika smatra da mali dio učenika zna da inovativno i kreativno rješava probleme i da je manji dio učenika sposoban da samostalno donosi odluke. Po mišljenju nastavnika, veliki dio učenika nije spreman da pokaže inicijativu i preuzme odgovornost za svoje ponašanje.

Za većinu osobina preovlađuje mišljenje da su zastupljene kod polovine učenika. Po mišljenju nastavnika, najzastupljenije osobine učenika su samostalnost u radu i spremnost za saradnju.

Školski kontekst

Podsticanje aktivnosti i inovativnosti u školi

Nastavnici uglavnom imaju veoma pozitivno mišljenje o radnoj atmosferi u svojim školama. Tako većina nastavnika tvrdi da aktivno učestvuje u donošenju godišnjeg plana rada škole (77%), 84% nastavnika ima mogućnost uticaja na organizovanje i izvođene

3. EMPIRIJSKO – KVANTITATIVNO ISTRAŽIVANJE – REZULTATI PROCJENE

nastave, a 91% nastavnika smatra da se od njih očekuje da konstantno usavršavaju i unapređuju svoj rad.

Međutim, 88% ispitanika smatra da se njihov rad stalno nadzire, a oko 50% tvrdi da nije u mogućnosti da otvoreno iznese kritike na rad škole. 40% ispitanika smatra da se kod pojedinih nastavnika oseća pomanjkanje odgovornosti za sopstveni rad.

U cjelini, nastavnici su iskazali zadovoljstvo postojećim stanjem u svojim školama i atmosferom koja u njima vlada. Velika većina smatra da se u njihovoj školi promjene dobro prihvataju.

Podrška uprave škole

Nastavnici se uglavnom pozitivno izražavaju o podršci koju dobijaju od direktora škole. Tako čak 88% nastavnika tvrdi da je direktor na raspolaganju nastavnicima kad im je potreban. 80% nastavnika smatra da ih direktor ohrabruje u davanju inicijativa i predloga. Nastavnici su zadovoljni zalaganem direktora za osiguravanje boljih uslova za rad i omogućavanje stručnog usavršavanja.

45% nastavnika smatra da uglavnom nema mogućnost da utiče na odluke direktora. Procenat se značajno razlikuje po školama, što ukazuje da na situaciju presudno utiče personalno rješenje.

Primjetna je značajna disproporcija u načinu na koji nastavnici evaluiraju sebe i učenike. Nastavnici uglavnom visoko ocjenjuju zalaganje, kompetencije i metode sebe i svojih kolega, a znanje, zalaganje i sposobnosti učenika relevantne za kompetencije koje su predmet istraživanja uglavnom označavaju kao nedovoljno razvijene.

3.2 SREDNJE STRUČNO OBRAZOVANJE

3.2.1 Društveni ambijent

Empirijsko istraživanje, kako na nivou učenika, tako i na nivou nastavnika, je obuhvatilo analizu okruženja, odnosno društvenog ambijenta koji može imati direktne ili indirektne implikacije na stavove ovih dviju kategorija po pitanju ključnih kompetencija, prije svega kompetencije: *učiti kako učiti*. Imajući u vidu dugogodišnju ekonomsku krizu koja je rezultovala izvjesnim poremećajem sistema vrijednosti u društvu, možemo da zaključimo da obje kategorije sadašnje stanje poimaju kao negativan ambijent. Istovremeno, obje kategorije su izrazile pozitivan, optimističan stav po pitanju poboljšanja u bliskoj budućnosti.

Čak 70,7% učenika se ne slaže sa tvrdnjom: "Da bi postao bogat u Crnoj Gori, važno je biti uspješan u učenju". Sa druge strane, 80,5% nastavnika smatra da se znanje u Crnoj Gori dovoljno ne cijeni. Ipak, ovako negativni stavovi nemaju za posledicu loš odnos prema učenju – 72,8% učenika smatra da je učenje važno za njihov lični uspjeh. Istovremeno, 64,4% nastavnika smatra da će se uloga obrazovanja u Crnoj Gori popraviti u bliskoj budućnosti.

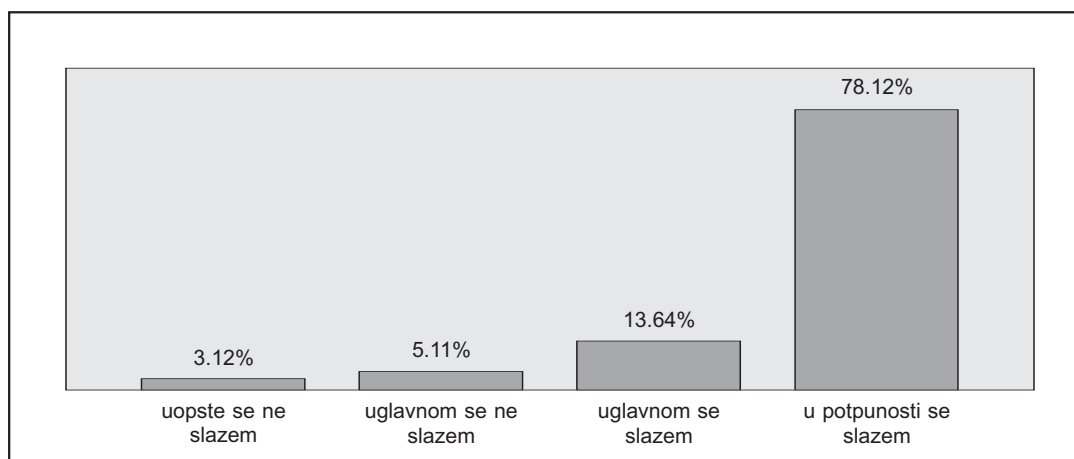
Veoma značajan je i stav učenika po pitanju cjeloživotnog učenja – njihov odgovor nedvosmisleno ukazuje na pozitivan stav po ovom, veoma važnom pitanju. Čak 91,8% učenika smatra da čovjek uči cijelog života.

Analiza je pokazala generalno pozitivan odnos učenika prema učenju, ali je istovremeno ukazala na značajnu razliku između samoprocjene učenika i njihove procjene od strane nastavnika.

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK
KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

Tabela 1. Čovjek uci cijelog svog zivota

	%
uopste se ne slazem	3.1
uglavnom se ne slazem	5.1
uglavnom se slazem	13.6
u potpunosti se slazem	78.1

Imajući u vidu da saradnja učenik-nastavnik-roditelji može biti od velikog značaja za proces učenja, analizom je obuhvaćen segment koji se odnosi na ulogu roditelja u ovom procesu. Podaci do kojih smo došli, kroz odgovore učenika ali i nastavnika, ukazuju na nedovoljnu saradnju roditelja sa nastavnicima, odnosno njihovu nedovoljnu zainteresovanost za uspješnost učenja učenika. Sa druge strane, sami učenici se, u velikom procentu, slažu sa tvrdnjom da je jedan od motiva za učenje to što ne žele da razočaraju roditelje – 65,1%.

Roditelji pred učenike postavljaju visoke zahtjeve. U 82% slučajeva roditelji od svoje djece očekuju da nastave školovanje na nekom od fakulteta. Istovremeno, mali broj učenika može računati na pomoć roditelja tokom procesa učenja – u 87,4% slučajeva učenici ne mogu da računaju na pomoć roditelja prilikom pripremanja za test ili ispitivanja, dok 51,3% učenika ne razgovara sa roditeljima o tome šta su radili u školi.

Saradnja na relaciji nastavnik – učenik je slaba. U 81,6% slučajeva roditelji rijetko ili nikada ne pitaju za savjet nastavnika kako da poboljšaju vještine učenja svog djeteta. Sa druge strane, velika većina nastavnika – 89,6% se složila sa tvrdnjom da roditelji pokazuju veći interes za djetetove ocjene nego za njegov napredak u učenju.

Konačno, indikativna je komparativna analiza stavova nastavnika po pitanju uticaja odnosno odgovornosti za uspjeh učenika u školi/učenju. Iz tabele se može uočiti velika diskrepanca u stavovima po pitanju odgovornosti nastavnika sa jedne i učenika sa druge strane, odnosno uticaja roditelja na uspjeh u školi. Istovremeno, 76,9% učenika se slaže sa tvrdnjom da su nastavnici odgovorni za uspješnost učenja učenika.

Tabela 2.

	Roditelji imaju veliki uticaj na skolski uspjeh učenika.		Nastavnici su najodgovorniji za uspjeh učenika u skoli.		Najveća odgovornost za uspjeh u skoli je na učenicima.	
	Count	%	Count	%	Count	%
uopšte se ne slazem	11	2.6%	73	17.4%	60	14.4%
uglavnom se ne slazem	69	16.5%	201	48.0%	133	32.0%
uglavnom se slazem	224	53.7%	127	30.3%	173	41.6%
u potpunosti se slazem	113	27.1%	18	4.3%	50	12.0%

3.2.2 Nastavni proces - izazovi, vrednovanje postignuća učenika, nastavne aktivnosti i nastavne metode

Analiza je pokazala da se nastavnici tokom rada sreću sa izazovima koje su u stanju da prevaziđu sa manje ili više uspjeha. Ipak, izdvojili su neke situacije za koje cijene da im tokom rada predstavljaju poteškoću – nezainteresovanost učenika za učenje, podsticanje učenika na učenje ukoliko nemaju podršku kod kuće, istrajnost učenika na zadacima koji su im teški i redovnost učenja. Sa druge strane, nastavnici smatraju da veći uspjeh postižu u aktivnostima koje razvijaju kreativnost, osjećaj odgovornosti, kritičko razmišljanje i samopouzdanje.

Komparativna analiza odgovora dobijenih od učenika i nastavnika, a u vezi sistema vrednovanja postignuća učenika, je pokazala da nastavnici sprovode izvjesne aktivnosti koje indirektno mogu podsticati razvoj ključnih kompetencija, ali su te aktivnosti nedovoljne i nemaju efekta. Postoji velika diskrepanca između odgovora dobijenih od učenika i nastavnika povodom vrednovanja postignuća učenika. Ovoj oblasti treba posvetiti dužnu pažnju u cilju poboljšanja sadašnje situacije. U kojoj mjeri je ova diskrepanca izražena govore podaci dobijeni kao slaganje/neslaganje sa tvrdnjom "Nastavnici učenicima objašnjavaju zašto su im dali određenu ocjenu" (upitnik za učenike), odnosno "Detaljno objašnjavanje razloga zbog kojih je učenicima dodijeljena određena ocjena" (upitnik za nastavnike) – 61% učenika se ne slaže sa ovom tvrdnjom, dok 70,6% nastavnika smatra da se ovo sprovodi u praksi; 47,3% učenika smatra da nikad ili rijetko dobijaju ocjene koje zaslužuju, a njih 47,8% da ocjene iz drugih predmeta utiču na to kako nastavnici ocjenjuju.

Analiza odgovora dobijenih povodom načina vrednovanja postignuća učenika je ukazala na činjenicu da nastavnici smatraju da se u školama sprovode savremene metode vrednovanja postignuća. Odgovori upućuju na zaključak da nastavnici to smatraju veoma važnim. Ipak, tvrdnje učenika su u suprotnosti sa ovim – dok nastavnici tvrde npr. da se u njihovim školama sprovode aktivnosti na podsticanju samoevaluiranja rada učenika (66,6%), učenici tvrde suprotno (64,5%).

Ovakvi rezultati nedvosmisleno upućuju na zaključak da sistem i načini vrednovanja postignuća učenika (ocjenjivanje) nije transparentan u dovoljnoj mjeri.

Paralelno sa procesom reformisanja obrazovnih programa u stručnom obrazovanju, počela je i obuka nastavnika. Fokus je na savremenim pedagoškim metodama i aktivnostima sa učenikom u centru. Na žalost, raspoloživa sredstva za te svrhe su daleko manja od potrebnih, te značajan broj nastavnika još nije imao priliku za stručno usavršavanje u ovoj oblasti. Istovremeno, u Crnoj Gori nije razvijena oblast didaktike za oblast srednjeg stručnog obrazovanja - kako za nastavnike opšteobrazovnih predmeta tako i za nastavnike stručno-teorijskih predmeta i praktične nastave. Veliki dio

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

empirijskog istraživanja je bio posvećen nastavnim aktivnostima, odnosno, nastavnim metodama koje podstiču razvoj ključnih kompetencija kod učenika, sa fokusom na kompetencije: *učiti kako učiti i preduzetništvo*. Rezultati istraživanja pokazuju da je u stručnom obrazovanju u Crnoj Gori još uvijek dominantan tradicionalni način izvođenja nastave sa nastavnikom u centru, iako ima izvjesnih primjera primjene metoda savremene pedagogije u nastavi.

Naprijed su dati neki od stavova, odnosno karakteristični rezultati dobijeni empirijskim istraživanjem a u vezi nastavnih aktivnosti i metoda: u 60,2% slučajeva se nikad ili rijetko primjenjuje osposobljavanje učenika za korišćenje različitih tehnika učenja, u 65,7% slučajeva se nikad ili rijetko sprovodi saradnja sa učenicima na planiranju nastave, u 76,6% slučajeva učenici nikad ili rijetko odlučuju o tome šta će se raditi u toku časa. Rezultati takođe upućuju na zaključak da nastavnici ne primjenjuju metode savremene pedagogije u mjeri u kojoj je to potrebno: 70,8% učenika je izjavilo da nastavnici tokom časa "uglavnom stoje ispred table i pričaju" (frontalni oblik rada), 79,5% učenika je izjavilo da je "osnovna briga nastavnika da su učenici disciplinovani i mirni na času", samo 28,9% je izjavilo da nastavnici ohrabruju učenike da rade u grupi ili paru odnosno 35,2% da nastavnici dozvoljavaju učenicima da izaberu problem koji žele da rješavaju. U prilog tezi da se izvjesne nastavne metode i aktivnosti iz oblasti savremene pedagogije ipak uspješno sprovode i činjenica da su učenici, njih 56,2% izjavili da, za vrijeme časa, nastavnici povezuju gradivo sa primjerima iz svakodnevnog života, odnosno 50,7% da nastavnici ohrabruju učenike da prilikom rješavanja zadataka informacije pronalaze i van udžbenika (internet, roditelji, časopisi, magazini...).

Empirijskim istraživanjem je obuhvaćen i segment nastavnih metoda i nastavnih aktivnosti koje podstiču kreativnost učenika, njihovu inicijativnost, razvijaju samopouzdanje, timski rad i osjećaj odgovornosti, planiranje i ciljno usmjereno djelovanje. Većina nastavnika tvrdi da su u nastavi prisutne izvjesne aktivnosti i metode koje podstiču gore pobrojano. Takođe, smatraju to veoma važnim za podsticanje razvoja ključnih kompetencija.

Kod procjene učenika se ipak uočavaju izvjesne razlike te možemo zaključiti da nastavnici postižu održeni uspjeh u aktivnostima koje podstiču timski rad, razvoj osjećaja odgovornosti i samopouzdanja kod učenika, a loše rezultate u aktivnostima koje podstiču razvoj kreativnosti i inicijativnosti. Istovremeno, nastavnici smatraju da su kod učenika donekle razvijeni osjećaj odgovornosti, timski rad i samopouzdanje, a za inicijativnost i kreativnost tvrde da kod učenika nisu razvijeni u dovoljnoj mjeri.

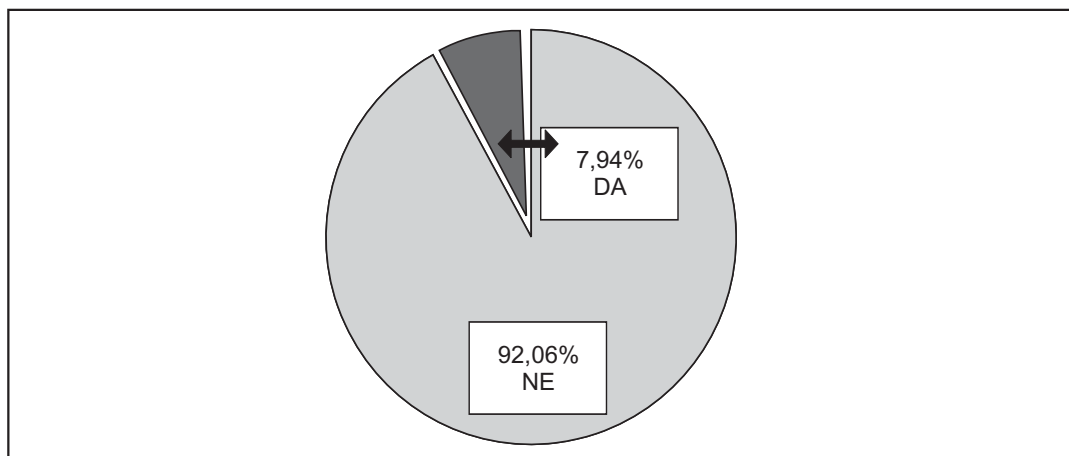
Ovi odgovori se poklapaju sa odgovorima dobijenim od učenika – 81,9% učenika tvrdi da nijedan ili samo neki nastavnici "ohrabruju učenike da smišljaju nešto novo, daju nove ideje", a samo 21% nastavnika ohrabruje učenike da predlažu različite školske aktivnosti. Rezultati su donekle bolji za tvrdnje koje se odnose na podsticanje timskog rada, razvoj osjećaja odgovornosti, samopouzdanje učenika – 41,5% tvrdi da nastavnici ohrabruju učenike da planiraju svoje obaveze i aktivnosti odnosno 59,1% da nastavnici ohrabruju učenike da preuzimaju odgovornost za svoje ponašanje.

Na osnovu rezultata se može zaključiti da, iako postoje indicije da se neke od nastavnih aktivnosti, koje podstiču razvoj ključnih kompetencija sprovode u praksi, nastavne metode i aktivnosti nisu u funkciji podsticanja razvoja ključnih kompetencija – nema sistemskog pristupa primjeni savremenih pedagoških metoda i aktivnosti u nastavi u crnogorskom stručnom obrazovanju.

3.2.3 Školski ambijent

Redovne nastavne aktivnosti, odnosno način realizacije istih su od velike važnosti za razvoj ključnih kompetencija. Ipak, vannastavne i projektne aktivnosti predstavljaju značajnu dopunu redovnim školskim aktivnostima i mogu biti od velike pomoći za razvoj ključnih kompetencija. Uvažavajući ovu činjenicu, jedan dio empirijskog istraživanja je bio fokusiran na školski ambijent, odnosno analizu koliko škola posvećuje pažnje vannastavnim i projektnim aktivnostima, saradnji sa lokalnom zajednicom, koja važnost se u školi pridaje profesionalnoj orijentaciji.

Grafikon 2 - "Da li Vi učestvujete u nekoj od školskih aktivnosti na promociji preduzetništva?"

Rezultati istraživanja upućuju na zaključak da se u crnogorskim srednjim stručnim školama ne posvećuje pažnja vannastavnim i projektnim aktivnostima. U jednom broju škola se sprovode ad hock vannastavne i projektne aktivnosti i u većini slučajeva su podržane od stranih donatora obzirom kako škole nemaju sredstva namijenjena u ove svrhe. Sa druge strane, broj učenika koji učestvuju u vannastavnim aktivnostima je mali – samo 19,4% učenika je izjavilo da često učestvuje u vannastavnim aktivnostima a 32,6% da nikad nije učestvovalo u nekoj od vannastavnih aktivnosti. Slično pitanje smo postavili nastavnicima i njihovi odgovori se poklapaju sa odgovorima učenika – samo 13,3% nastavnika tvrdi da se u školi često organizuju vannastavne aktivnosti u kojima učenici samostalno planiraju program i način rada. Mali je broj i vannastavnih aktivnosti kojima se promovise preduzetništvo kao ključna kompetencija – 39,9% nastavnika je izjavilo da se u njihovoj školi sprovode ove aktivnosti. U određenom broju škola postoje učeničke kompanije (43,2%) ali je broj obuhvaćenih nastavnika i učenika mali – čak 63,1% učenika nije imalo prilike da učestvuje u ovim aktivnostima a samo 7,94% nastavnika je uključeno u aktivnosti na promociji preduzetništva.

Važan segment aktivnosti na razvoju kompetencije preduzetništvo je saradnja škole sa lokalnom zajednicom. Ovaj segment takođe, nije razvijen – 56,7% učenika nikad nije imao prilike da u školi upozna nekog preduzetnika-nekoga ko vodi vlastitu firmu, 42,8% učenika nije imalo prilike da upozna način na koji posluje neka firma, a 45,2% učenika nije imalo priliku da sazna kako se osniva firma; 53,8% učenika nije imalo priliku da posjeti neku firmu (u organizaciji škole). Ovakve tvrdnje su u skladu sa odgovorima koje smo dobili i od nastavnika po pitanju saradnje škole i lokalne zajednice – 53,5% nastavnika je izjavilo da se u školi nikad ne organizuju aktivnosti u kojima se učenicima omogućava upoznavanje uspješnih pojedinaca (gostovanje uspješnih poslovnih ljudi i slično).

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

Stručno obrazovanje ima dvojaku ulogu i dvostruk zadatak – priprema učenike za tržište rada, ali i za nastavak školovanja. Aktivna uloga pojedinca u procesu zapošljavanja/samozapošljavanja i važnost koju Crna Gora pridaje razvoju malih i srednjih preduzeća podvlače značaj profesionalne orijentacije u stručnoj školi. Profesionalna orijentacija u smislu zapošljavanja/samozapošljavanja je posebno važna za trogodišnja, zanatska zanimanja obzirom kako su svršeni maturanti ovih zanimanja više orijentisani ka tržištu rada nego ka nastavku školovanja. Profesionalna orijentacija se u stručnim školama sprovodi u ograničenom obimu i to samo kao priprema učenika za nastavak školovanja na fakultetu. Sprovodi se od strane pedagoga koji ne poznaju prilike na tržištu rada, a što je od velike važnosti imajući u vidu povezanost stručnog obrazovanja i tržišta rada. Rezultati analize upućuju na zaključak da je oblast profesionalne orijentacije u stručnom obrazovanju nedovoljno razvijena – 31,1% učenika nikad nije imalo priliku da u školi sazna o mogućnostima za zaposlenje koje im pruža zanimanje za koje se obrazuju. Nastavnici su, takođe, potvrdili da se u školi organizuju aktivnosti koje učenicima omogućavaju upoznavanje različitih zanimanja – 31,3% nastavnika tvrdi da se ove aktivnosti nikada ne sprovode u školi.

Klima u školi u velikoj mjeri zavisi od načina upravljanja, međusobne saradnje nastavnika i odnosa nastavnika sa upravom škole. Ona može biti podstrek nastavnicima za bolji rad i razvoj, kako lični, tako i za razvoj škole. Sa druge strane, nepovoljan ambijent može imati negativne posledice po motivisanost nastavnika za razvojne aktivnosti. Rezultati istraživanja u ovoj oblasti upućuju na zaključak da je klima u školi dobra, nastavnici su zadovoljni stilom upravljanja direktora, smatraju da imaju dovoljno autonomije i da su od strane uprave podsticani na inovacije u radu. Naprijed su dati neki od karakterističnih odgovora koje smo dobili od nastavnika na ovu temu: 65,8% nastavnika tvrdi da se u školi dobro prihvataju promjene, 76,1% tvrdi da su nastavnici u školi ohrabrivani u primjeni novih metoda rada, 73,8% nastavnika tvrdi da se od njih očekuje da stalno inoviraju svoj rad, 82,4% da direktor škole uvažava ideje nastavnika, a 81% da direktor škole ohrabruje nastavnike u davanju inicijativa i predloga. Komunikacija na relaciji: direktor škole-nastavnik je dobra, 81,6% nastavnika tvrdi da je direktor na raspolaganju nastavnicima kad ima je potreban a 78,8% da direktor podstiče saradnju među nastavnicima. Takođe je prisutan visok stepen slaganja sa tvdnjom da nastavnici mogu zatražiti stručnu pomoć kolega i kolegica – 89,4%.

3.2.4 Kompetencije: učiti kako učiti i preduzetništvo: postignića učenika – stavovi nastavnika

Empirijsko istraživanje je obuhvatilo segmente koji ispituju stanje u crnogorskom srednjem stručnom obrazovanju po pitanju ključnih kompetencija: *učiti kako učiti i preduzetništvo* iz ugla postignuća učenika i stavove nastavnika – važnost ključnih kompetencija, zastupljenost sadržaja u obrazovnim programima koji podstiču razvoj ključnih kompetencija, procjena nastavnika po pitanju sadašnjih aktivnosti na razvoju ključnih kompetencija, njihovi stavovi po pitanju načina realizacije aktivnosti u nastavi, procjena inicijalnog obrazovanja i dosadašnjeg stručnog osposobljavanja u svijetlu ključnih kompetencija, potrebe za stručnim usavršavanjem u oblasti kompetencija: *učiti kako učiti i preduzetništvo* i potencijalna ograničenja za sprovođenje aktivnosti na razvoju ključnih kompetencija u srednjem stručnom obrazovanju u Crnoj Gori.

Uočljiv je izrazito pozitivan stav nastavnika po pitanju važnosti ključnih kompetencija - 96,3% nastavnika se složilo da je u srednjem stručnom obrazovanju potrebno raditi na razvoju kompetencije *učiti kako učiti*, odnosno, 95,2% da je potrebno raditi na razvoju kompetencije *preduzetništvo*. Zanimljivo je uočiti da je ova mala razlika u procentima rezultat stava nastavnika opšteobrazovnih predmeta po pitanju važnosti ključne kompetencije *preduzetništvo*. Naime, dok nastavnici stručno-teorijskih predmeta i praktične nastave pridaju istu važnost objema kompetencijama, nastavnici opšteobrazovnih predmeta veću važnost pridaju kompetenciji *učiti kako učiti*.

3. EMPIRIJSKO – KVANTITATIVNO ISTRAŽIVANJE – REZULTATI PROCJENE

Na pitanje da procijene sadašnje aktivnosti koje podstiču razvoj ključnih kompetencija, 50% nastavnika je odgovorilo da nema ili ima, ali jako malo, aktivnosti koje razvijaju kompetenciju *učiti kako učiti*, odnosno 52,4% (nema ili jako malo) za kompetenciju *preduzetništvo*. Jedan broj nastavnika smatra da ima aktivnosti koje razvijaju ključne kompetencije: *učiti kako učiti i preduzetništvo*, ali da se više aktivnosti sprovodi na razvoju kompetencije *preduzetništvo* (42% smatra da su donekle prisutne aktivnosti koje razvijaju kompetenciju *učiti kako učiti*, a 35,4% *preduzetništvo*). Mali procenat nastavnika smatra da se ove aktivnosti sprovode u dovoljnoj mjeri – 8% *učiti kako učiti* odnosno 12,2% *preduzetništvo*. Interesantno je uočiti veći varijabilitet kod ovog pitanja za kompetenciju *preduzetništvo*. Ovo možemo dovesti u vezu sa prethodnim tvrdnjama po pitanju aktivnosti koje se u školi realizuju, a koje promovišu kompetenciju *preduzetništvo*. Naime, ranije smo pomenuli da u školama postoje izvjesne vannastavne aktivnosti iz oblasti preduzetničkog obrazovanja. Analiza varijanse je pokazala statistički značajnu razliku u stavovima različitih kategorija nastavnika po pitanju kompetencije *učiti kako učiti* ($F=2,153$ $f=0,117$), dok u slučaju kompetencije *preduzetništvo* ne možemo smatrati da postoji statistički značajna razlika ($F=0,315$ $f=0,730$).

Nastavnici svih triju kategorija (opšteobrazovni predmeti, stručno-teorijski predmeti i praktična nastava), u visokom procentu tvrde da u obrazovnim programima nisu prisutni sadržaji koji se direktno odnose na jačanje znanja, vještina i stavova koji su u osnovi kompetencija: *učiti kako učiti i preduzetništvo* – 66,6% i 68,3% sukcesivno i zalažu se za rad na ovim kompetencijama: u okviru predmetne nastave kroz različite predmete za kompetenciju *učiti kako učiti* 50,9%, *preduzetništvo* 29,2%; kao poseban predmet za kompetenciju *učiti kako učiti* 22,9% i 45,1% *preduzetništvo*.

Tabela 3

	“učiti kako učiti” %	Preduzetništvo %
u okviru predmetne nastave		
kroz različite predmete	50.9	29.4
kao poseban predmet	23.2	45.2
na casovima razrednog starjesine	9.8	3.8
u okviru vannastavnih aktivnosti za učenike	16.1	21.1
nije potrebno u skoli		0.5
Total	100.0	100.0

Nastavnici tvrde da nisu dovoljno osposobljeni da rade na razvijanju ključnih kompetencija: *učiti kako učiti i preduzetništvo* – 48,9% nastavnika smatra da nisu dovoljno osposobljeni za rad na kompetenciji *učiti kako učiti*, odnosno 58,3% za kompetenciju *preduzetništvo*. Ovaj postotak je veći za kompetenciju *preduzetništvo* kad iz analize isključimo kategoriju nastavnika sa završenim ekonomskim fakultetom (14,7% nastavnika) – 61,8%. Analiza varijanse je ukazala na statistički značajnu razliku u stavovima nastavnika po pitanju osposobljenosti za kompetenciju *preduzetništvo* i njihovog prethodnog obrazovanja po pitanju prisutnosti sadržaja iz oblasti ekonomije ($F=2,633$; $f=0,073$). Istovremeno, veći postotak nastavnika opšteobrazovnih predmeta tvrdi da su osposobljeni za kompetenciju *učiti kako učiti*, što se može objasniti njihovim inicijalnim obrazovanjem. Naime, za razliku od nastavnika stručno-teorijskih predmeta i praktične nastave koji tokom fakultetskog obrazovanja nisu imali priliku da izučavaju sadržaje iz oblasti pedagogije, nastavnici opšteobrazovnih predmeta su tokom obrazovanja na fakultetu pripremani za rad u nastavi. Na drugoj strani, čak 70% nastavnika opšteobrazovnih predmeta tvrdi da ih inicijalno obrazovanje nije pripremila za rad na kompetenciji *preduzetništvo*.

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

Empirijsko istraživanje je ukazalo na manjak stručnog usavršavanja nastavnika za rad na ključnim kompetencijama – 58,4% nastavnika je izjavilo da do sada nisu pohađali obuku za rad na kompetenciji *učiti kako učiti*, odnosno 76,2% da do sada nisu imali stručno usavršavanje za kompetenciju *preduzetništvo*. Kad smo ih pitali da procijene efekte usavršavanja, nastavnici su ocijenili boljim stručno usavršavanje za ključnu kompetenciju *učiti kako učiti* - 69,9% nastavnika tvrdi da je dosadašnje stručno usavršavanje dovoljno i u potpunosti doprinijelo njihovoj osposobljenosti za razvijanje kompetencije *učiti kako učiti*, dok čak 68,8% nastavnika tvrdi da dosadašnje stručno osposobljavanje nije dovoljno doprinijelo njihovoj osposobljenosti za razvijanje kompetencije *preduzetništvo*. Nastavnici su pokazali veliko interesovanje za stručno usavršavanje za rad na ključnim kompetencijama, više od 80%. Prioritet su dali savremenoj pedagogiji sa fokusom na oblasti motivisanost učenika za učenje i organizacija i strategije učenja. Za oblast *preduzetništvo*, najveći interes su nastavnici pokazali za savremene didaktičke metode u ovoj oblasti i osnivanje i vođenje učeničkih kompanija. Važno je napomenuti da je veliki broj nastavnika pokazao interes za oblast *preduzetničko obrazovanje*, što navodi na zaključak da je ova oblast generalno, nedovoljno prisutna. Kao ograničavajuće faktore uspješnom sprovođenju u praksi aktivnosti iz oblasti ključnih kompetencija, nastavnici ističu nedostatak nastavnih sredstava i nastavnih materijala, dostupnost stručnog usavršavanja, nedovoljnu zastupljenost sadržaja u obrazovnim programima, a koji se direktno odnose na jačanje znanja, vještina i stavova koji su u osnovi kompetencija: *učiti kako učiti* i *preduzetništvo*, motivisanost učenika, ali i zarade.

Tvrđenje učenika za oblast koja se odnosi na *preduzetništvo* ukazuju na potrebu za poboljšanjima. Učenici nemaju jasnu predstavu o tome šta znači osnovati svoju firmu, snositi odgovornost za uspjeh, samostalno donositi odluke i posledice koje ovo povlači, upravljanje resursima, preuzimanje rizika... Paralelno sa ovim, kroz set pitanja – zadataka, pokušali smo da steknemo uvid u njihova znanja iz oblasti *preduzetništva* i ekonomije. Pitanja su sačinjena tako da podvlače razliku između logičkog zaključivanja i znanja u oblasti *preduzetništvo* sa jedne strane, i ekonomskih znanja sa druge strane. Odgovori koje smo dobili, a koje možemo karakterisati *preduzetničkom* logikom su dobri – preko 50% učenika je dalo tačne odgovore na ova pitanja. Sa druge strane, veoma su slabi rezultati u oblasti ekonomskih znanja – u prosjeku ispod 45% tačnih odgovora. Važno je napomenuti da u svim obrazovnim programima za stručno obrazovanje postoji bar jedan nastavni predmet ekonomske sadržine. Ovo nedvosmisleno ukazuje na potrebu osavremenjivanja istih.

U prilog teze o nezadovoljavajućim znanjima učenika iz oblasti *preduzetništvo* i komparativna analiza odgovora na dva, suštinski ista pitanja ali, postavljena na dva različita načina (tabela 6). Prvo pitanje potencira logičko zaključivanje učenika i ovdje imamo zadovoljavajuće rezultate – 74,8% učenika je tačno odgovorilo. Na isto pitanje, postavljeno na način da potencira znanja dobili smo daleko lošije rezultate – samo 46,6% učenika je odgovorilo tačno na ovo pitanje.

Tabela 4 - Primjer pitanja – zadataka iz seta koji se odnosi na logičko zaključivanje

Dušan je otvorio fabriku za proizvodnju namještaja u malom gradu na sjeveru Crne Gore. Koja od sledećih rečenica najbolje opisuje ulogu Dušanove fabrike u lokalnoj sredini?
☐ Dušanova fabrika će isporučivati najviše namještaja građanima ovog grada
☒ Dušan će zaposliti dosta ljudi iz ovoga grada – 74,4% tačnih odgovora
☐ Porez koji će Dušan da plaća je jedini način da grad dobije prihode

Tabela 5 - Primjer pitanja – zadatka koji se odnosi na ekonomska znanja

Marketing je važan za uspješno poslovanje firme. Možemo ga opisati kao:
☐ Reklamiranje proizvoda (televizijske reklame, poster, oglasi u novinama i slično) ☒ Dostavljanje robe kupcima u zemlji i inostranstvu ☒ Aktivnosti kojima utvrđujemo šta potrošači žele, a zatim se trudimo da te potrebe efikasno zadovoljimo – 23,2% tačnih odgovora

Tabela 6 – Isto pitanje, postavljeno na dva načina

Marica želi da započne proizvodnju kolača. Da bi kupila neophodni materijal (brašno, jaja, čokoladu...), Marica će potrošiti svoj džeparac. Kolače će da priprema kod kuće, u svojoj kuhinji. Ona planira da svu zaradu zadrži za sebe. Koji oblik biznisa Marica želi da počne?
☐ Individualni preduzetnik – 74,8% tačnih odgovora ☒ Ortakluk ☒ Akcionarsko društvo

Najjednostavniji oblik u kojem je član odgovoran za uspjeh, ali i za gubitke u poslovanju je:
☐ Društvo sa ograničenom odgovornošću ☒ Individualni preduzetnik – 46,6% tačnih odgovora ☐ Komanditno društvo

Možemo da zaključimo, da u srednjim stručnim školama postoje izvjesne aktivnosti koje razvijaju obje kompetencije, ali da se one ne sprovode na sistemski način. Takođe, nastavnici opšteobrazovnih predmeta su uspješniji u aktivnostima koje razvijaju kompetenciju *učiti kako učiti*, od nastavnika stručno-teorijskih predmeta i praktične nastave, dok kod kompetencije *preduzetništvo* nema značajne razlike između različitih kategorija nastavnika.

4. SVEOBUHVAATNA PROCJENA NA NIVOU OBRAZOVNE POLITIKE

4.1 ZASTUPLJENOST KLJUČNIH KOMPETENCIJA – PREDUZETNIŠTVO I UČITI KAKO UČITI U CRNOGORSKIM ZAKONIMA I STRATEŠKIM DOKUMENTIMA

Organizovanje i upravljanje sopstvenim učenjem i preduzetničko djelovanje pojedinaca su dvije, od osam ključnih kompetencija koje je definisao OECD kao neophodne za sve u društvima zasnovanim na znanju. Koliko se one prepoznaju u našim dokumentima?

Ako preduzetničku kompetenciju posmatramo u njenom užem smislu - kompetencija koja se odnosi na sticanje znanja o pokretanju vlastitog poslovnog poduhvata i na ekonomsku pismenost, pregledom dokumenata se uviđa da se kao takva ne pominje. Posmatrana u širem smislu, preduzetnička kompetencija je usmjerena na razvoj osobina ličnosti i vještina koje se smatraju preduslovom za uspješno djelovanje pojedinca kao preduzetnika. To je sposobnost pojedinca da ideje pretvori u konkretne aktivnosti. Ona uključuje pojedine osobine ličnosti, prije svega kreativnost, inovativnost, spremnost za preuzimanje rizika i odgovornosti za svoje postupke... Ako kompetenciju *učiti kako učiti* raščlanimo na: kritičko mišljenje, kreativnost, sposobnost održavanja pažnje, upravljanje vremenom, podsticanje razvoja ovih osobina možemo naći u većini dokumenata, deklarativno navedeno u ciljevima i principima. Toga nam nije manjkalo ni u "starim" zakonima. Problem je u realizaciji, a ne u definisanju prioriteta.

U analiziranim dokumentima (Knjiga promjena, Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju, Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, Zakon o gimnaziji, Zakon o stručnom obrazovanju) ne pominju se eksplicitno navedene kompetencije. Možemo samo posredno zaključivati o njihovom razvoju kroz individualizaciju, doživotno učenje, selekciju sadržaja, podsticanje kreativnosti...

Takođe ih je teško posmatrati odvojeno, jer se prepliću u istim ciljevima.

4.1.1 Knjiga promjena, 2001

Strategija reforme sistema obrazovanja predstavljena je Knjigom promjena. Osnovne smjernice promjena u svim nivoima do univerzitetskih studija, date su u ovom dokumentu. Tražene naznake kompetencija našli smo u poglavlju CILJEVI I PRINCIPI.

"Potrebno je obrazovanje:

- učiniti promotorom razvoja zajedno sa naukom i tehnologijom,
- izgrađivati u smjeru davanja podrške aktivnostima uključivanja i participacije na svim nivoima i područjima rada i djelovanja,
- koje će zadovoljiti potrebe, interesovanje, želje i ambicije pojedinaca koji se obrazuju,
- tako organizovati da se pojedincu obezbijede uslovi za razvoj slobode mišljenja i svjesne aktivnosti". (poglavlje 'Ciljevi', str. 23)

Principi na kojima se baziraju promjene: Izbor u skladu sa individualnim mogućnostima, **Razvoj ljudskih resursa.**

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

„Društvo mora učiniti sve da se u školama odvija takvo učenje koje od djece stvara ličnosti koje samostalno misle, odgovorno donose odluke i koje su sposobne da same planiraju i grade svoj dalji razvoj...

...Da bi učenici napredovali u skladu sa svojim sposobnostima i mogli da zadovolje posebna interesovanja, na svim nivoima sistema mora postojati mogućnost izbora, a u okviru svakog segmenta ponuda različitih sadržaja, metoda i oblika rada.” (str. 28)

“... treba imati u vidu da suštinski cilj obrazovanja nije puko dobijanje kvalifikacije, već upravo razvitak pojedinca i njegovo uspješno integrisanje u društvo kroz dijeljenje zajedničkih vrijednosti, prenošenje kulturnog naslijeđa, sticanje samopouzdanja, te oslanjanje na vlastite sposobnosti.” (str. 32)

Osnovno obrazovanje

Princip - Davanje prednosti kvalitetu obrazovanja u odnosu na kvantitet znanja (str. 104)

U Zakonu o osnovnoj školi, 1991. u čl.2 Opšti cilj obrazovanja je definisan ovako: “Cilj osnovnog obrazovanja i vaspitanja je da radi osposobljavanja za život i nastavljanja obrazovanja na osnovama dostignuća nauke, tehnike, kulture i umjetnosti, omogućiti učenicima da ovladaju osnovnim elementima opšteg obrazovanja i da kod njih razvije radoznalost i interes za novim saznanjem, kao i da razvije ljubav prema radu i domovini”. (poglavlje 'Ciljevi', str. 106). Koliko se ovaj cilj realizovao u proteklom periodu, mislim da nije potrebno komentarisati.

U Knjizi promjena, 2001, odjeljak o osnovnoj školi pored ostalih, navedeni su ciljevi:

- “ovladavanje osnovama opšteg obrazovanja uporedivim sa odgovarajućim obrazovanjem u Evropi na kojima će se temeljiti doživotno učenje i samoobrazovanje,
- razvijanje kritičkog mišljenja, samostalnosti i zainteresovanosti za nova znanja,
- osposobljavanje za samostalno rasuđivanje i učešće u društvenom životu,
- sticanje opštih i upotrebljivih znanja koja omogućavaju samostalno, efikasno i kreativno suočavanje sa društvenom i prirodnom okolinom.” (str. 108)

”U prvom ciklusu izvodi se unutrašnja, didaktička diferencijacija. U drugom ciklusu postepeno se uvode neki oblici unutrašnje fleksibilne diferencijacije (iz matematike i stranog jezika, a moguće je i iz maternjeg jezika) kao kombinacija osnovne nastave i nastave po nivoima, ali najviše u okviru 25% vremena (časova). To podrazumijeva rad u grupama različitog nivoa sa ciljem utvrđivanja osnovnih znanja za slabiju grupu, odnosno proširivanje znanja za grupu na višem nivou. Ovakav oblik diferencijacije predviđen je kao mogućnost za uvođenje u II ciklusu. U trećem ciklusu obavezno je uvođenje ovakve unutrašnje fleksibilne diferencijacije najmanje za dva predmeta (matematika i strani jezik), a može i za maternji jezik”...

... Nažalost, unutrašnja diferencijacija nije našla svoje mjesto u Zakonima pa onda ni u praksi. (poglavlje 'Diferencijacija u školi' str. 132)

Stručno obrazovanje

...”Sadašnje stanje u sferi stručnog obrazovanja i naznačeni principi opredjeljuju sljedeće ciljeve i zadatke prema kojima treba usmjeriti proces promjena:

- Osavremenjavanje i prilagodjavanje procesa stručnog obrazovanja zahtjevima savremenog, demokratski i ekonomski razvijenog društva i tržišne privrede;

4. SVEOBUHVAATNA PROCJENA NA NIVOU OBRAZOVNE POLITIKE

- Promovisanje ličnog i profesionalnog razvoja učenika, kao i obezbjeđivanje znanja i sposobnosti neophodnih za dalje studije, život i rad, lična interesovanja i profesionalni razvoj ličnosti;
- Obezbjeđivanje sticanja kvalifikacija koja mladima i odraslima omogućavaju ravnopravno učešće na tržištu rada". (poglavlje 'Ciljevi', str. 183)

Nastavni planovi i programi

...“Za ista zanimanja nastavne planove i programe treba prilagoditi različitim interesovanjima i mogućnostima pojedinaca. To se može postići uvodjenjem izbornih programskih jezgara koja daju šire opšte obrazovanje ili potpunije stručno znanje”...

Većina navedenih ciljeva i principa je prenesena u Zakone iz oblasti obrazovanja, tako da nalazimo slične formulacije u svim dokumentima. (str. 206)

4.1.2 Zakoni iz oblasti obrazovanja, Podgorica 2003⁵

Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju

Obrazovanje i vaspitanje ima za cilj da:

- 1) ... omogući izbor obrazovnog programa na svim nivoima vaspitanja i obrazovanja;
- 2) omogući pojedincu, u skladu sa sopstvenim mogućnostima, uključivanje i participaciju na svim nivoima rada i djelovanja... (poglavlje 'Ciljevi' str. 9)

Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju

„Ciljevi osnovnog obrazovanja i vaspitanja su:

- 3) ... razvoj kreativnih ličnosti;
- 4) postizanje međunarodno uporedivih standarda znanja i sticanja znanja za nastavak školovanja;
- 5) razvijanje kritičkog mišljenja, samostalnosti i zainteresovanosti za nova znanja;
- 6) osposobljavanje za samostalno rasudjivanje i učešće u društvenom životu;
- 7) sticanje opštih znanja koja omogućavaju samostalnu, efikasnu i kreativnu primjenu u praksi;
- 8) omogućavanje razvoja ličnosti učenika, u skladu sa njegovim sposobnostima i zakonitostima razvoja“ (poglavlje 'Ciljevi obrazovanja', Član 2, str. 73)

Zakon o stručnom obrazovanju

Cilj stručnog obrazovanja je:

- 9) osavremenjavanje i prilagodjavanje procesa stručnog obrazovanja zahtjevima savremenog, demokratski i ekonomski razvijenog društva i tržišne privrede;
- 10) obezbjeđivanje sticanja kvalifikacija učenicima i odraslima, koje im omogućavaju ravnopravno učešće na tržištu rada;
- 11) usvajanje znanja i vještina neophodnih za sticanje stručnosti;
- 12) obezbjeđivanje znanja i sposobnosti neophodnih za život i rad, lična interesovanja, profesionalni razvoj ličnosti i za dalje obrazovanje;
- 13) obezbjeđivanje uslova za proširivanje znanja u okviru zanimanja. (poglavlje 'Ciljevi', Član 2, str. 117)

Pregledom dokumenata nijesu nađene eksplicitno navedene kompetencije preduzetništvo i učenje učenja. Neke njihove bitne komponente se ipak naziru kroz

⁵ Ovi Zakoni su objavljeni u "Službenom listu Republike Crne Gore", br.64, od 28. novembra 2002. godine.

pruženje mogućnosti izbora, podsticaj kritičkog mišljenja, participaciju učenika u nastavnom procesu. Ciljevi su formulisani tako da je učenik u centru pažnje. Insistira se na njegovom svestranom razvoju. Ponuđena koncepcija je ugradila neke generalne principe evropskih obrazovnih sistema – princip demokratičnosti, autonomnosti, jednakih prava, decentralizacije, deregulacije, fleksibilnosti, transparentnosti – ali je veliko pitanje koliko su realni svi ovi principi bez podsticanja razvoja ove dvije ključne kompetencije. Razlika između željenih i postignutih ciljeva obrazovanja i vaspitanja je velika. Realnost nam je da su djeca najmanje 14 godina, u periodu svog najintenzivnijeg razvoja, u u situaciji da moraju da „slušaju“ i reprodukuju ono što su čula, bez mogućnosti biranja, sučeljavanja mišljenja, inicijative. Može li se očekivati da na ovaj način budu osposobljeni da samostalno donose odluke, da budu inovatori i kreatori?

U školama u Crnoj Gori nastava se odvija po novom i starom nastavnom programu. Reforma u osnovnim školama je započela 2004/05. Do sada 75 osnovne škole (od 161 škole) nastavu izvodi po reformisanim programima. Predviđeno je da do 2010 sve osnovne škole u Crnoj Gori prihvate novi kurikulum. U svih dvadeset gimnazija nastava se od 2006/07. odvija po novom kurikulumu.

4.2 ANALIZA KURIKULUMA

4.2.1 Nastavni plan i program osnovne škole

Dosadašnji kurikulum (1998)

U crnogorskim školama još uvijek je u upotrebi Nastavni plan i program usvojen 1998. godine. Kako je reforma osnovnog obrazovanja u toku, planirano je da do 2010. godine uvođenjem devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja u sve škole ovaj program bude potpuno povučen iz upotrebe.

Obrazovanje je obavezno za djecu od 7 do 15 godina starosti i sastoji se iz dvije faze. Od prvog do četvrtog razreda nastava je razredna, a od petog do osmog razreda predmetna.

Nastavu u razredima od prvog do četvrtog drži samo jedan nastavnik. Maternji jezik, matematika, priroda i društvo, likovna kultura, muzičko i fizičko obrazovanje se predaju u prvom i drugom razredu; strani jezik se dodaje u trećem razredu, a tehničko obrazovanje se dodaje u četvrtom razredu, kad se predmet priroda i društvo dijeli na predmete poznavanje prirode i poznavanje društva. Sa početkom petog razreda dodaju se drugi strani jezik, istorija, geografija i biologija. Hemija i fizika se kao obavezni predmeti uvode u šestom i sedmom razredu.

Karakteristike programa:

Nastavni program je nastavno-lekcijski, usredsreden na znanje, sadržaj i informacije. U većini slučajeva nastavni program je sveden na spisak sadržaja koji treba prenijeti učenicima u okviru određenog broja časova u rasporedu: akcenat je na predavanju sadržaja umjesto na učenju vješina.⁶ U nastavnom programu nisu definisani jasni ciljevi predmeta, ono što se želi postići, kao ni standardii ishodi učenja. Nastava bazirana na strogoj časovnoj podjeli na nastavne predmete nije pogodna za interdisciplinarni pristup.

Predmetni programi su preobimni, opterećeni činjenicama; učenici nemaju mogućnost biranja izbornih predmeta, a korelacija među predmetima je često potpuno zanemarena. Predmetni programi nisu uniformno strukturirani što je rezultiralo da odgovornost za njihovu strukturu i funkcionalnost u najvećoj mjeri leži na autorima.

---

⁶ Strateški plan reforme obrazovanja za period 2002-2004. Podgorica, Januar 2003.

4. SVEOBUHVAATNA PROCJENA NA NIVOU OBRAZOVNE POLITIKE

Novi kurikulum osnovne škole (2004)

Struktura programa

U dokumentima koji su predstavljali osnovu za razvoj predmetnih kurikuluma, a čiji je sadržaj bio smjernica autorima, naglašavana je potreba da se napravi radikalan otklon od tradicionalnog shvaćanja nastave, u metodičkom, sadržajnom i organizacionom smislu.

Savjet za nastavne planove i programe u dokumentu Osnove za obnovu nastavnih planova i programa, PG 2002. jasno i nedvosmisleno navodi ciljeve (konkretne promjene koje treba ostvariti novim kurikulumom) koji suštinski predstavljaju veoma dobru osnovu za razvoj programa koji će biti okrenuti ka djetetu, koji će podsticati permanentno intelektualno usavršavanje, biti zasnovani na interdisciplinarnom pristupu i povećati osposobljenost učenika za djelovanje u radnoj i društvenoj sredini.⁷

Novi kurikulum je u svojoj osnovi zamišljen kao nastavno - ciljni i procesno-razvojni, što predstavlja suštinski otklon od dosadašnjih rješenja, gdje je dominirao nastavno-lekcijski kurikulum. U pogledu struktuiranosti, novi kurikulum je otvoren, ograničen na nastavne ciljeve, uključujući njihovu sintezu.

Kurikularni savjet je definisao sedam osnovnih oblasti znanja koje učenik treba da usvoji tokom školovanja, a koje mu pružaju sigurnu osnovu za život i rad. To su: maternji i strani jezik, matematika, prirodne nauke, tehnologija, društvene nauke, fizička i zdravstvena kultura i umjetnost. Pored toga su definisane i intelektualne i psihofizičke sposobnosti i vještine od posebnog značaja za život i rad, grupisane u osam kategorija: komunikacija, numeričke vještine, vještina upotrebe informacija, istraživanje i rješavanje problema, odgovornost za sopstveno učenje i ostvarivanje ličnih ciljeva i vještina saradnje.

Kurikularni savjet je definisao strukturu predmetnih programa koja obezbjeđuje doslednu implementaciju osnovnih načela i ciljeva novog kurikuluma. Sve predmetne komisije zadužene za izradu novih programa dobile su jasne i detaljne smjernice za rad, i prošle obuku.

Između ostalog, predviđeno je da svaki predmetni program sadržati određeno (prirodu i namjenu predmeta), ciljeve predmeta, operativne ciljeve i aktivnosti učenika standard (katalog) znanja, vaspitno - obrazovne ishode i didaktička uputstva. Posebna pažnja je skrenuta na prilagođavanje ciljeva uzrasnim karakteristikama djece.

Analizom predmetnih programa obuhvaćeno je 18 obaveznih predmeta i 4 izborna predmeta.

Cilj analize je utvrđivanje u kojoj mjeri su u predmetnim programima inkorporirane dvije ključne kompetencije koje su predmet našeg istraživanja (učenje i preduzetništvo). Akcenat u analizi je stavljen na operativne ciljeve i aktivnosti, didaktičke preporuke, kao i na standarde znanja.

Kompetencija: učiti kako učiti

Struktura predmetnih programa svakako predstavlja pogodnu bazu za implementaciju elemenata koji su u osnovi ove kompetencije. Operativni ciljevi su koncipirani tako da kod učenika potenciraju kako proste, tako i složene misaone procese (u skladu sa Blumovom taksonomijom). Međutim, stiče se utisak da su autori programa u većini slučajeva samo djelimično teško prihvatili ovakav koncept, pa ciljevi pretežno ne podrazumijevaju aktiviranje viših misaonih procesa kod djece. Analogno tome, ni

---

⁷ Osnove za obnovu nastavnih planova i programa, PG 2002.

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

predložene aktivnosti nisu aktivirajuće u dovoljnoj mjeri. Opšti ciljevi predmeta uglavnom su preambiciozni i u povremeno u disproportiji sa operativnim ciljevima, koji se često svode na memorisanje, reprodukovanje i razumijevanje, a ređe na analizu, sintezu ili evaluaciju određenog problema. To je posebno izraženo u programima izbornih predmeta za treći ciklus.

Ponuđeni ciljevi i aktivnosti uglavnom ne predviđaju mogućnost da učenici sami planiraju svoje aktivnosti na osnovu ciljeva koje su postavili sami, a to nije predviđeno ni u didaktičkim napomenama. Stoga je programima predviđeno da učenici realizuju unaprijed osmišljene aktivnosti. Iako je napravljen određen napor da se ispoštuje korelacija među predmetima i interdisciplinarni pristup učenju, u programu se to najčešće svodi na taksativno nabranje srodnih oblasti u drugim nastavnim predmetima.

Elemente otvorenog kurikuluma koji pogoduju razvoju kompetencije *učiti kako učiti* najzastupljeniji su u predmetnim programima za strane jezike, gdje su ciljevi i aktivnosti takvi da u određenoj mjeri potenciraju aktiviranje djeteta i stavljaju ga u prvi plan.

Predmetni programi ne podstiču u dovoljnoj mjeri nastavnika da kod djece razvija elemente kompetencije *učiti kako učiti*, iako određeni elementi programa pogoduju njenom razvoju kod djece. Tu se prije svega misli na ciljno planiranje nastavnog procesa i didaktičke napomene u kojima se nastavnici ohrabruju da u što većoj mjeri aktiviraju učenike.

Preduzetništvo

Predmet analize je prije svega u kojoj mjeri predmetni programi pogoduju razvoju bazičnih elemenata kompetencije *preduzetništva*, što podrazumijeva određene kvalitete ličnosti koji su relevantni za preduzetništvo (kreativnost, inicijativa, spremnost na preuzimanje rizika, odgovornost...), a potom i da li i u kojoj mjeri u programima postoje ciljevi i aktivnosti koji kod djece razvijaju konkretna preduzetnička znanja i vještine.

U kurikulumu *preduzetništvo* ne postoji kao izdvojeni predmet, mada je predviđena mogućnost da se u nastavu uvede kao izborni predmet u trećem ciklusu.

U opštim ciljevima predmetnih programa moguće je prepoznati dosta elemenata koji pogoduju razvoju preduzetništva, ali kada se pređe na konkretizaciju ciljeva i prevođenje u aktivnosti, i dalje preovlađuju pasivni oblici učenja, pogotovo u drugom i trećem ciklusu. Elementi aktivnih oblika učenja koji razvijaju kreativnost, kritičko mišljenje i imaju za cilj razvoj ličnosti djeteta prisutni su u većoj mjeri u predmetnim programima prirode i društva u prvom ciklusu, mada ih je moguće pronaći u većini predmetnih programa, ali u manjoj mjeri.

U predmetnim programima za osnovnu školu nema sadržaja koji direktno promovišu preduzetnička znanja i vještine, te učenici na nastavi ne mogu usvojiti čak ni osnovne pojmove iz ove oblasti. Pri definisanju programa autori su uglavnom vodili računa o uspostavljanju veza sa realnim životom i praktičnoj upotrebljivosti usvojenih znanja i vještina, ali ne u mjeri koja bi obezbijedila da učenici sa lakoćom povežu sisteme naučnih znanja sa svojim svakodnevnim životnim iskustvom.

4.2.2 Srednje stručno obrazovanje

Stručno obrazovanje u Crnoj Gori stiče se u 37 škola, u okviru sledećih područja rada: mašinstvo i obrada metala, saobraćaj, elektrotehnika, gradjevinarstvo i geodezija, geologija, rudarstvo i metalurgija, hemija, nemetali i grafičarstvo, poljoprivreda, proizvodnja i prerada hrane, šumarstvo i obrada drveta, zdravstvo, farmacija i socijalna zaštita, trgovina, turizam i ugostiteljstvo, ekonomija, pravo i administracija, muzička

4. SVEOBUHVAATNA PROCJENA NA NIVOU OBRAZOVNE POLITIKE

umjetnost, likovna umjetnost i uslužne djelatnosti. U odnosu na ukupan broj učenika u srednjem obrazovanju, procenat učenika u stručnim školama je u prosjeku na nivou 70%. Počev od 2004. godine, u Crnoj Gori je počelo izvođenje nastave po novim obrazovnim programima, a koje karakteriše veći udio stručno-teorijskih predmeta i praktične nastave u odnosu na stare obrazovne programe. Ovaj proces je u Crnoj Gori u toku i važno je naglasiti da se nastava izvodi i po novim, ali i po starim obrazovnim programima. Do sada je razvijeno 32 nova obrazovna programa, a broj učenika koji pohađaju nastavu po novim obrazovnim programima je na nivou 30% od ukupnog broja učenika u stručnom obrazovanju.

Novi koncept stručnog obrazovanja u Crnoj Gori je definisan Knjigom promjena⁸, a zakonski je uređen Opštim zakonom o obrazovanju⁹ i Zakonom o stručnom obrazovanju¹⁰. Savjet za stručno obrazovanje je usvojio »Osnove za obnovu nastavnih planova i programa u stručnom obrazovanju«¹¹ u kome su definisani osnovni ciljevi obnove nastavnih planova i programa i date smjernice za definisanje nastavnih planova za različite nivoe stručnog obrazovanja i različita područja rada.

Obrazovni programi u stručnom obrazovanju pripremaju se na osnovu utvrđenih standarda zanimanja¹² i omogućavaju sticanje kvalifikacije za jedno ili više srodnih zanimanja. Sadržaji obrazovnih programa su usklađeni sa međunarodnim standardima, uvažavajući tradicionalne vrijednosti crnogorskog obrazovnog sistema. Obrazovni programi u stručnom obrazovanju trebaju da ispune sledeće ciljeve: postizanje kvalitetnog stručnog obrazovanja razvijanjem stručnih kompetencija, zadovoljavanje posebnih sklonosti i želja učenika, otvorenost i prilagodljivost nastavnih sadržaja, podsticanje aktivnijeg učešća roditelja, podsticanje socijalnog partnerstva i podsticanje ekološkog obrazovanja. Predmetni programi proizilaze iz stručnih područja i povezivanja zanimanja u grupe. Povezanost i preplitanje opšteg, stručno-teorijskog i praktičnog znanja je osnov za pripremu predmetnih programa. Ispitni katalozi praktičnog, završnog i stručnog ispita se pripremaju na osnovu standarda zanimanja.

Strukturu nastavnih planova i programa čine opšteobrazovni predmeti, stručno-teorijski predmeti i obuka¹³. Trajanje stručnog obrazovanja, po postojećoj strukturi zavisi od složenosti zanimanja, i u okviru toga postoje srednje stručne škole u trajanju od 3 godine ili III stepen i srednje stručne škole u trajanju od 4 godine ili IV stepen. U planu je priprema obrazovnih programa u trajanju od dvije godine.

---

⁸ <http://www.gom.cg.yu/files/1065602807.pdf> Knjiga promjena (puna verzija)
<http://www.gom.cg.yu/files/1065602969.pdf> Knjiga promjena (skraćena verzija)

⁹ <http://www.gom.cg.yu/files/1082968602.doc> Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju

¹⁰ <http://www.gom.cg.yu/files/1092219275.doc> Zakon o stručnom obrazovanju

¹¹ <http://www.gom.cg.yu/files/1087456608.pdf> Osnove za obnovu nastavnih planova i programa u stručnom obrazovanju

¹² <http://www.gom.cg.yu/files/1127148437.pdf> Metodologija izrade standarda zanimanja

¹³ <http://www.cso.cg.yu/vijesti.php?akcija=rubrika&rubrika=116> Standardi zanimanja
<http://www.cso.cg.yu/vijesti.php?akcija=rubrika&rubrika=118> Obrazovni programi

Struktura obrazovnih programa:

Trajanje obrazovanja	Dvije godine	Tri godine	Četiri godine ¹⁴	
			Ekonomija, turizam, pravo i administracija	Ostala područja rada
Opšteobrazovni predmeti	37,5%	34,37%	49,22%	44,52%
Stručno-teorijski predmeti	9,37%	8,33%	28,92%	28,9%
Praktična nastava	50,00%	54,18%	9,37%	14,06%
Izborna nastava			9,37%	9,4%
Slobodne aktivnosti	3,12%	3,12%	3,12%	3,12%

Obrazovni programi se sastoje od opšteg i posebnog dijela. Opšti dio obrazovnog programa sadrži naziv obrazovnog programa, nastavni plan, ciljeve i zadatke obrazovnog programa, uslove za upis, odnosno uključivanje u program za obrazovanje odraslih, trajanje obrazovanja, prohodnost i obrazovanje koje se stiže. Posebni dio obrazovnog programa sadrži predmetne programe, ispitne kataloge, obavezne načine provjeravanja i ocjenjivanja učenika, uslove za napredovanje i završetak obrazovanja, način prilagođavanja programa učenicima sa posebnim potrebama i obrazovanju odraslih, profil stručne spreme nastavnika i stručnih saradnika, oblik izvođenja obrazovnog programa i profesionalnu praksu.

Na osnovu analize obrazovnih programa za stručno obrazovanje u svijetlu ključnih kompetencija, a sa fokusom na kompetencije: *učiti kako učiti i preduzetništvo* može se zaključiti da ključne kompetencije, shodno njihovim definicijama nisu eksplicitno i sistemski integrisane u obrazovne programe. U okviru opšteg dijela obrazovnog programa – ciljevi i zadaci, kod pojedinih obrazovnih programa postoje formulacije koje upućuju na ove dvije kompetencije (na primjer, obrazovni program za frizera). Ipak, ovo nije standard koji važi za sve obrazovne programe. U predmetnim programima – opšti ciljevi nastave i socijalizacijski ciljevi, takođe možemo naći formulacije koje indirektno upućuju na razvoj ključnih kompetencija kod učenika. Ni u ovom slučaju se eksplicitno ne pominju ključne kompetencije. Dio predmetnog programa: *specifičnosti u izvođenju* je pogodan za ključne kompetencije, odnosno preporuke nastavnicima, a koje se odnose na nastavne aktivnosti. Za sve obrazovne programe važi da ovaj dio predmetnih programa nije dovoljno razvijen. Obrazovni programi za srednje stručno obrazovanje ne sadrže pedagoško-didaktičke preporuke za izvođenje nastave.

U Crnoj Gori su u toku pripreme za integrisanje nastavnog predmeta *preduzetništvo* u obrazovne programe za srednje stručno obrazovanje. Kod malog broja obrazovnih programa (na primjer, prerađivač mlijeka) ovaj nastavni predmet postoji i nastava se realizuje u prvom razredu. U većini obrazovnih programa postoji bar jedan nastavni predmet pretežno ekonomske sadržine ali, sadržaji ne odgovaraju u dovoljnoj mjeri konceptu tržišne ekonomije. Takođe, sadržaji su prilagođeni znanjima od značaja za velika preduzeća, a koja ne mogu biti dovoljno primjenjiva za mala i srednja preduzeća i ne uvažavaju u dovoljnoj mjeri specifičnosti države Crne Gore u ovoj oblasti.

4.3 METODE RADA NASTAVNIKA

Okolnosti u kojima rade nastavnici većine škola, favorizuju tzv. tradicionalne metode. Riječ je o transmisivnim i predavačkim metodama u kojima je ključno šta nastavnici rade u školi, a ne šta rade učenici. Učenje se tretira kao uzgredni ishod nastave. Obuka sadašnjih nastavnika za primjenu nastavnih metoda na većini fakulteta je obuka za

¹⁴ Osim područja rada Muzička umjetnost i Likovna umjetnost

4. SVEOBUHVAATNA PROCJENA NA NIVOU OBRAZOVNE POLITIKE

primjenu tradicionalnih metoda. Nastavnik može biti neko ko ima obuku samo iz naučne discipline bez obuke iz pedagoških i didaktičkih disciplina. Zato je nastava koju oni sprovode više orijentisana ka predmetu i koncentrisana na program nego na učenika.

4.4 ULOGA ŠKOLSKE INSPEKCIJE

Sistem rada školske inspekcije decenijama je bio koncentrisan na „realizaciju“ programa. Prevažodno se provjeravalo da li je nastavnik ispredavao sve predviđene sadržaje, a rijetko se provjeravalo znanje i umijeće učenika. To se reflektovalo i na ocjenjivanje znanja učenika koje je mjerilo usvojenosti programskih sadržaja za određeni predmet. U stvari, ocjenjivala se reprodukcija lekcija, a ne trajna znanja i umijeća iz cjeline predmeta za određeni uzrast. Ne ocjenjuje se povezivanje znanja i vještine koje su stekli u okviru nastavnog procesa. Metode rada, sadržajno planiranje, obim programa .. sve su to parametri koji podstiču mehaničko učenje.

4.5 AKTUELNI TRENUTAK REFORME OBRAZOVNOG SISTEMA U CRNOJ GORI

Implementacija reforme u osnovnim i srednjim stručnim školama počela je školske 2004/05. godine, a u gimnazijama 2006/07. godine. U školama se nastava odvija po starim i novim kurikulumima.

Uviđajući manjkavosti postojećeg sistema obrazovanja, Crna Gora je od 2001. godine otpočela reformu obrazovanja. Te godine je urađena Knjiga promjena, strateški dokument kojim je formulisan novi obrazovni sistem. Sljedeća faza je bila izrada i usvajanje zakona o obrazovanju. To su: Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju, Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, Zakon o gimnaziji, Zakon o stručnom obrazovanju, Zakon o obrazovanju odraslih i Zakon o usmjeravanju djece sa posebnim potrebama.

Ključne promjene su prelazak sa sadržajnog na ciljno planiranje, autonomija škole i nastavnika, produžetak osnovne škole na devet godina. Novina je: da djeca u školu polaze sa navršениh šest godina; da je nastavni proces organizovan u tri ciklusa (3+3+3); da je u prvom ciklusu ocjenjivanje opisno; da u je u trećem ciklusu 20% nastave čine izborni predmeti; da je kurikulum otvoren, što podrazumijeva da se 20 do 30% sadržaja planira na nivou škole i lokalne zajednice; da će se provjera znanja učenika odvijati eksterno, nakon svakog ciklusa u osnovnoj školi, a predviđena je i eksterni maturalni ispit za učenike gimnazije.

Obrazovanje i vaspitanje ima za cilj da:

- 3) obezbijedi mogućnost za svestrani razvoj pojedinca, bez obzira na pol, životno doba, socijalno i kulturno porijeklo, nacionalnu i vjersku pripadnost, tjelesnu i psihičku konstituciju;
- 4) zadovolji potrebe, interesovanja, želje i ambicije pojedinca za doživotnim učenjem;
- 5) omogući izbor obrazovnog programa na svim nivoima vaspitanja i obrazovanja;
- 6) razvija svijest, potrebu i sposobnost za očuvanje i unapredjenje ljudskih prava, pravne države, prirodne i društvene sredine, multietičnosti i različitosti;
- 7) razvija svijest o državnoj pripadnosti prema Republici Crnoj Gori (u daljem tekstu: Republika), i njenoj kulturi, tradiciji i istoriji;
- 8) omogući pojedincu, u skladu sa sopstvenim mogućnostima, uključivanje i participaciju na svim nivoima rada i djelovanja;
- 9) razvija svijest o nacionalnoj pripadnosti, kulturi, istoriji i tradiciji;
- 10) doprinosi uključivanju u procese evropskih integracija.

4.6 AUTONOMIJA ŠKOLE I NASTAVNIKA

Nastavnicima se zakonom garantuje profesionalna sloboda u načinu organizovanja nastave, primjeni nastavnih metoda, u izboru oblika rada sa učenicima, kao i u izboru zadataka koje postavljaju učenicima u okviru utvrđenog obrazovnog programa.

4.7 NADZOR

Nadzor nad sprovođenjem odredaba ovog zakona vrši Ministarstvo, u skladu sa zakonom. Inspekcijski nadzor nad radom ustanova vrši nadležna prosvjetna inspekcija. Obezbjedjivanje i unapredjivanje kvaliteta obrazovno-vaspitnog rada vrše ustanove, Zavod za školstvo i Centar za stručno obrazovanje. Uspostavljena je nova metodologija eksterne i interne evaluacije rada škola, koja objedinjena, čini pretpostavke za odvijanje procesa obezbijedenja kvaliteta u svim vaspitno – obrazovnim ustanovama u Crnoj Gori.

Sistem eksterne evaluacije, preko rada nadzorne službe Zavoda za školstvo i Centra za stručno obrazovanje odvija se prema utvrđenom planu koji na godišnjem nivou obuhvata 25% škola.

Za obavljanje procesa samoevaluacije i pisanja kvalitetnijih razvojnih planova obučava se uprava škole po programu profesionalnog razvoja Zavoda za školstvo.

4.8 UPRAVLJANJE I RUKOVOĐENJE

Školom upravlja školski odbor. Školski, odnosno upravni odbor ustanove čine: dva predstavnika Ministarstva, jedan predstavnik opštine, četiri predstavnika zaposlenih, dva predstavnika roditelja, dva predstavnika učenika, odnosno polaznika i dva predstavnika socijalnih partnera.

Školski, odnosno upravni odbor ustanove:

- 1) usvaja program razvoja;
- 2) usvaja godišnji plan rada i izvještaj o njegovoj realizaciji (ostvarivanju);
- 3) razmatra programe i rezultate vannastavnih aktivnosti;
- 4) donosi statut, akt o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji radnih mjesta i druga opšta akta;
- 5) donosi godišnji finansijski plan;
- 6) usvaja periodični i godišnji račun;
- 7) odlučuje o promjeni naziva i sjedišta ustanove, uz saglasnost osnivača;
- 8) rješava, kao drugostepeni organ, o pravima zaposlenih, učenika, odnosno korisnika usluga, u skladu sa zakonom;
- 9) obavlja druge poslove, u skladu sa zakonom i statutom.

Školski, odnosno upravni odbor odlučuje većinom glasova ukupnog broja članova, ako statutom ustanove nije predviđeno da o pojedinim pitanjima odlučuje druga većina.

Ustanovom rukovodi direktor. Direktor ustanove je i pedagoški rukovodilac.

4.9 STAVOVI KREATORA OBRAZOVNE POLITIKE O KLJUČNIM KOMPETENCIJAMA

Kreatore obrazovne politike, predstavnike Ministarstva prosvjete i nauke, Zavoda za školstvo, Centra za srednje stručno obrazovanje i direktore škola, smo pitali koliko se u našim školama izgrađuju kod učenika dvije ključne kompetencije – *učiti kako učiti i preduzetništvo*. Sakupili smo mišljenje 18 kreatora politike i uradili kvalitativnu analizu njihovih odgovora.

Učiti kako učiti

U tekstu koji slijedi, prenesena su mišljenja anketiranih kreatora politike u obrazovanju. Svi anketirani se slažu da **treba sistemski raditi na razvoju kompetencije: učiti kako učiti**. Slažu se da većina učenika ne zna kako treba učiti. Uče napamet, radi ocjene. Ova vještina je važna, jer da bi čovjek bio uspješan u bilo čemu, mora učiti, a ako zna kako će učiti onda je njegov uspjeh brži i prilagođeniji vremenu u kome živimo. Obzirom da znanje ima svoj rok trajanja, ova vještina pomaže da se uči i u budućnosti (nakon završetka formalnog obrazovanja).

Bez razvijene kompetencije pojedinac nije sposoban i odgovoran u vršenju neke radnje; nedostaje mu lična sposobnost kako osvojiti nova znanja i doživotno inovirati postojeća.

Savremeno učenje i način života zahtijeva doživotno učenje, dokvalifikaciju i prekvalifikaciju, a razvoj kompetencije učenja omogućava stvaranje ličnosti sposobne i korisne sebi i društvu.

Na razvoju kompetencije: *učiti kako učiti* treba raditi na svim nivoima obrazovanja, naročito u srednjim stručnim školama. Većina nastavnika stručno-teorijskih predmeta i praktične nastave nijesu završili nastavničke fakultete.

Razvijanje kompetencije: *učiti kako učiti* je jednako važno kao i učiti nove sadržaje, iz razloga što usvojeno znanje, ako se uči na pravilan način, postaje trajno znanje. Ako se neki problem na postupan način, uz veliki stepen interesovanja obradi, onda se interiorizuje.

U predmetnim programima uglavnom nijesu pristutni sadržaji koji se direktno odnose na jačanje znanja, vještina i stavova koji su u osnovi kompetencije: učiti kako učiti.

Nastavnici, po procjeni anketiranih, rade malo do osrednje, na razvoju opisane kompetencije. Nijesu obučeni niti motivisani za to. Svi nastavnici ne pridaju podjednako značaj ovom problemu. Jedan broj profesora je shvatio značaj kompetencije *učiti kako učiti* i aktivno učestvuje i zalaže se da radi na razvoju kompetencije, dok jedan broj se drži klasičnih načina rada dosta šablonizovanih, servirajući činjenice učenicima, a ne razvijajući kompetencije. Čak i u novim obrazovnim programima ova kompetencija nije jasno izdiferencirana iako postoji napredak u odnosu na stare programe. Osim toga, navike nastavnika da insistiraju na memorisanju činjenica, odnosno u najboljem slučaju na razumijevanju naučenog se sporo mijenjaju.

Znatan broj nastavnika se i dalje zadovoljava tradicionalnim odnosom prema znanju; stečena znanja doživljavaju kao konačna, jer su ona i usvojena u procesu nedovoljne participativnosti. Razlozi su sljedeći:

- Nastava je još uvijek dominantno verbalna, sa arhaičnim metodama i oblicima rada što takođe ne ide na ruku razvoju kompetencije *učiti kako učiti*;

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

- Uglavnom su svi nastavnici usredsređeni na svoje nastavne oblasti, lekcije i metodologiju realizacije. U centru pažnje je prosječni učenik;
- Opterećenost nastavnika i učenika, nedostatak vremena, nezainteresovanost, a možda i neodlučnost su uzročnici ovakvog stanja;
- U stručnim školama profesorski kadar nije pripreman za takav rad, jer dolazi sa stručnih fakulteta.

Ograničavajući faktori za nastavnike da bi uspješno razvijali kod učenika ovu kompetenciju su:

- Obimnost gradiva, , po kojoj učenik treba da reprodukuje znanje, a ne da rezonuje, zaključuje, eksperimentiše, aktivno učestvuje u sticanju znanja.
- Nastavnici uglavnom nijesu razvijali kod sebe ovu kompetenciju, nijesu učili kako učiti, zato nije za očekivati da ovaj princip, odnosno kompetenciju razvijaju kod učenika. Nedostatak inicijative i autonomnosti takođe ograničavaju podsticaj.
- Nedovoljno se primjenjuju metode koje pogoduju jačanju ove kompetencije kod učenika.

Rad na kompetenciji: *učiti kako učiti* treba organizovati u sklopu predmetne nastave **kroz različite predmete i kao vannastavne radionice za učenike**.

Dosadašnje stručno usavršavanje nastavnika nije dovoljno doprinijelo osposobljenosti za razvijanje ove kompetencije kod učenika.

Nastavnici bi trebalo da kroz stručno usavršavanje imaju sadržaje:

Kako motivisati učenike da uče, kako pomoći učenicima u organizaciji učenja, kako naučiti učenike o strategijama učenja, nove metode rada...

Da bi se kompetencija *učiti kako učiti* u većoj mjeri razvijala u sklopu osnovnoškolskog obrazovanja, **najpotrebnije promjene** su na nivou sistema i nivou nastavnika.

Nastavnik treba da koristi sredstva i metode koje će razvijati kod učenika kompetencije, tj. nastavu izvoditi na način koji razvija kompetencije, a izbjegavati klasična serviranja činjenica, diktiranje i sl. Potrebna je edukacija nastavnika i uprave, nabavka stručne literature, vršnjačka edukacija učenika, oprema...

Na nivou škole

- Uključivati učenike u vannastavne aktivnosti kroz zaduženja u projektnim aktivnostima i osamostaljivanje u ulogama u projektima;
- Kroz predavanja pedagoga naučiti učenike kako najlakše naučiti;
- Poboljšanja na nivou **obrazovnog sistema**;
- Donošenje obrazovnih programa (predmetnih programa) i uputstava za njihovu realizaciju u kojima će dominantno mjesto u sticanju znanja imati participativno učenje.

Preduzetništvo

Pojam *preduzetništva* je poznat u velikoj mjeri anketiranim koji su ekonomisti po struci. Ostalima je djelimično poznat, jer je nova kategorija, s obzirom da smo društvo u tranziciji. Najčešće se razumije u širem značenju ovog pojma. Kao kompetencija usmjerena na razvoj osobina ličnosti i vještina koje se smatraju preduslovom za uspješno djelovanje pojedinca kao preduzetnika...

4. SVEOBUHVAATNA PROCJENA NA NIVOU OBRAZOVNE POLITIKE

Preduzetnik je ličnost sposobna da inicira, kreira promjene, autonomno djeluje, dobar je saradnik u timu, interaktivan, spreman da se suoči sa posljedicama i rizicima. To je spremnost pojedinca na pravovremenu reakciju na okolnosti koje se pružaju u datom trenutku.

Pojam preduzetništvo je povezan sa upravljanjem ustanovom. To do sada kod nas nije bio slučaj.

Ova kompetencija, svakako mora imati svoje mjesto u obrazovnom procesu za sve niveoe obrazovanja. Svi ispitanici su jedinstveni po ovom pitanju... Kritičko i samostalno mišljenje i spremnost na saradnju i promjene, može se formirati samo kroz preduzetništvo. *Naročitu važnost ima u srednjim stručnim školama koje bi trebalo da daju osnovna znanja o preduzetništvu, jer neki učenici po završetku škole počinju da rade.*

Kompetenciju moraju posjedovati i nastavnici (da bi uspješnije obavljali posao) i učenici (da bi se bolje pripremali za budući posao).

Našem društvu i privredi treba novi način razmišljanja o poslovanju:

- Da bi se prevazilazili recidivi dogovorne ekonomije;
- Da bi pojedinac u konkurentskim odnosima razvijao odgovornost za svoje postupke.

Mora se imati na umu okolnost da smo u procesu mijenjanja društvenih odnosa i da smo dugo imali kulturu koja je sputavala samoinicijativu, tako da predstoji dug put na mijenjanju odnosa i stavova.

U nekim predmetnim programima prisutni su sadržaji koji se odnose na jačanje znanja o preduzetništvu, ali u većini programa ih nema.

- *U programskim sadržajima većine nastavnih predmeta imaju predviđene ključne kompetencije. Teorijski je inkorporirano, a praktično ne postoji.*
- *Jedan broj elemenata ove kompetencije postoji. Mnogo je veća odgovornost profesora da kroz aktivnosti na času ih utemelje i razvijaju. Nešto je pokrenuto u okviru EKO – NET-a i treba proširiti i na druge škole.*
- *U starim programima nijesu prisutni, dok u novim uglavnom postoje.*
- *U ekonomskoj školi se kroz redovne predmete izučavaju osnovni pojmovi, a izborni predmet je preduzetništvo i biznis.*
- *U novim obrazovnim programima su uglavnom prisutni, ali ne u svim predmetima. Pošto je to opšta kategorija, trebalo bi da se uči od vrtića.*
- *Nijesu prilagođeni programi.*

Nastavnici, u prosjeku, malo podstiču razvoj ove kompetencije. *Akcenat je na teorijskoj obradi sadržaja. Prisutan je nesklad između teorije i praktične osposobljenosti za primjenu. Ni sami nemaju ove kompetencije, pa ih ne mogu prenijeti ni učenicima. Usavršavanje nastavnika je ključni pravac razvoja škole i sve drugo neće dati rezultate ako nastavnici ne budu dovoljno obučeni. Rijetki nastavnici koji su prošli neku od obuka podstiču aktivnosti tipa razvijanja vještine planiranja i upravljanja aktivnostima, samostalno istražuju kroz redovne programe i posebne projekte kao što su preduzeće za vježbu, sekcije vezane za biznis i preduzetništvo.*

Prepreke za razvoj kompetencije preduzetništva su: nedovoljna osposobljenost nastavnika, društveni status nastavnika, dostupnost stručnog usavršavanja, usklađenog sa potrebama nastavnika, lični dohoci nastavnika i nedovoljna motivisanost učenika. Zakonski okvir i autonomija škole se procjenjuju kao manje smetnje. Izvan liste ponuđenih odgovora anketirani su kao prepreku dodali i promjenu svijesti i razbijanje stereotipa.

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

Kompetenciju *preduzetništva* bi trebalo razvijati kroz više predmeta, kroz slobodne aktivnosti za učenike i kao izborni predmet. Manji broj ih smatra da to treba biti poseban predmet. Nastavnici u školi su nedovoljno osposobljeni za razvijanje ove kompetencije. Mali broj nastavnika je bio na nekom stručnom usavršavanju... Potrebna je dodatna obuka nastavnika, koja će obuhvatiti veći broj njih. Znanja, vještine i sposobnosti potrebne nastavnicima za razvijanje ove kompetencije, po mišljenju anketiranih su *socijalne vještine, organizacione vještine, inovativnost, preduzetnički kvalitet, upravljanje novcem, a da novac ne upravlja vama, znanja o informacionim sistemima, izrada biznis planova i drugih projekata.*

Na nivou škole da bi se više podstakao razvoj trebalo bi preduzeti *edukaciju nastavnog osoblja, organizovati vršnjačku edukaciju, obezbijediti literaturu, opremu, sredstva, uključiti nastavnike u izradu novih programa, obezbijediti novac za angažovanje spoljnih saradnika.*

Direktor bi mogao *podsticati praktičnu nastavu, učenički servis i zadrugu, stimulisati grupni rad sa učenicima, organizovati gostovanje i predavanja uspješnih preduzetnika, obezbijediti više preduzeća za vježbu, osmisliti projekte, realizovati ih i kontinuirano razvijati pozitivan odnos prema preduzetništvu.*

Na nivou obrazovnog sistema bi trebalo *animirati škole, organizovati edukaciju direktora iz ove oblasti, uvesti preduzetništvo u obrazovni sistem kao izborni predmet ili kroz slobodne aktivnosti učenika. Uvesti predmet NOVAC, organizovati seminare, organizovati obuku nastavnika, bolje opremiti škole sa neophodnim nastavnim sredstvima i materijalima. Uvesti preduzeća za vježbu i u drugim stručnim školama.*

Unijeti izmjene u zakon da bi se škole mogle baviti preduzetništvom.

Obezbijediti potreban fond časova praktične nastave.

Inovirati nastavne planove i programe.

Povećati broj osnovnih škola koje su u projektu:Preduzetnički klubovi.

4.10 OBUKA NASTAVNIKA

Ključne kompetencije za cjeloživotno učenje su novina za crnogorski obrazovni sistem, te do sada nije sprovedena specifična obuka nastavnika u ovoj oblasti.

Nastavnici u osnovnim školama do početka primjene reformisanog kurikuluma (2004.) nisu imali organizovane obuke na nivou sistema, osim konsultacija sa inspektorima predmetnim programa, jednom godišnje. Postojali su pojedinačni projekti (Aktivno učenje, Step by Step...) koji su obuhvatili određeni broj škola i nastavnika i donekle uticali na osavremenjavanje nastavnog procesa primjenom novih metoda.

U okviru reforme obrazovnog sistema organizovana je planska obuka za primjenu novih obrazovnih programa koju organizuje Ministarstvo prosvjete i nauke i Zavod za školstvo. Obuka se zasniva na upoznavanju nastavnika za primjenu novih predmetnih kurikuluma, poznavanje interaktivnih metoda rada i osavremenjavanje ukupnog nastavnog procesa. Obuku su do sada prošli nastavnici iz škola u kojima se nastava izvode po reformisanim programima. Obuku vrši odsjek za kontinuirani profesionalni razvoj Zavoda za školstvo, uz podršku stranih eksperata. Obukom će do 2010. godine biti obuhvaćeni nastavnici u svim crnogorskim školama, koji rade po novom kurikulumu.

Nedostatak sredstava predstavlja ograničavajući faktor, tako da svi nastavnici ne mogu proći planiranu edukaciju na sistemskom nivou.

4. SVEOBUHVAATNA PROCJENA NA NIVOU OBRAZOVNE POLITIKE

Opšta karakteristika sprovođenja obuke nastavnika srednjih stručnih škola je, takođe, nedostatak sredstava i stručnog kadra za permanentnu obuku, tako da se ista sprovodi uglavnom iz sredstava stranih donacija i kroz projekte sprovedene od strane inostranih organizacija/institucija. Iz gore pomenutih razloga, broj nastavnika koji pohađaju obuku je mali. Sa druge strane, potrebe za obukom nastavnog kadra koji radi u srednjim stručnim školama su velike - kako inicijalne, tako i u toku rada.

Paralelno sa reformisanjem obrazovnih programa, kroz projekte VET1 i VET2004 (tehnička podrška stručnom obrazovanju i obuci u Crnoj Gori) finansiranih od strane Evropske agencije za rekonstrukciju, počela je obuka nastavnika srednjih stručnih škola. U okviru ovih projekata je realizovan najveći broj sati obuke i obuhvaćen je najveći broj nastavnika. Ipak, važno je naglasiti da su oba ova projekta u fokusu imali određena područja rada u stručnom obrazovanju, te je u skladu sa tim većina nastavnika koji su pohađali obuku iz oblasti drvoprerade, turizama i ugostiteljstva, poljoprivrede, proizvodnje i prerade hrane i građevinarstva. Projekat VET1 je realizovan u periodu 2002-2003. godine, a projekat VET2004 u periodu 2004-2006. godine, oba u trajanju od po 18 mjeseci. Osim obuke nastavnika, u okviru ovih projekata je sprovedena i obuka trenera od kojih je 18 aktivnih.

Ukupan broj nastavnika i trenera koji su pohađali razne vidove obuke kroz ove projekte je oko 500, što je na nivou 25% od ukupnog broja nastavnika u srednjem stručnom obrazovanju. Prosječno trajanje jednog seminara/obuke je 16 sati. Svi nastavnici su prošli, u prosjeku, po tri seminara/obuke. Obuke su sprovedene za oblasti: planiranje nastave (struktura i sadržaj obrazovnih programa), savremena pedagogija - stilovi učenja i metodika aktivne nastave. Obuka je finansirana iz sredstava projekata VET1 i VET2004, a realizovana je od strane trenera, takođe obučanih u okviru ovih projekata. Po završetku ovih projekata nije obezbijeđen kontinuitet obuke zbog nedostatka sredstava namijenjenih u ove svrhe. Centar za stručno obrazovanje, u skladu sa svojim (skromnim) mogućnostima, sprovodi određeni vid obuke nastavnika, ali je ova uglavnom fokusirana na planiranje nastave (struktura i sadržaj obrazovnih programa) i izvodi se prije početka školske godine.

Osim obuke nastavnika sprovedene u okviru projekata VET1 i VET2004, a u okviru koje su realizovani određeni segmenti iz oblasti kompetencije: *učiti kako učiti*, izvjestan broj nastavnika je pohađao i pohađa obuku u okviru drugih projekata koje u Crnoj Gori sprovode strane organizacije/institucije. Većina ovih obuka je u oblasti struke, ali, jedan dio obuke se sprovodi za oblast savremene pedagogije. Za potrebe ovog rada, od značaja su obuke u okviru projekata iz oblasti preduzetničkog obrazovanja. U Crnoj Gori se sprovode dva projekata u ovoj oblasti u srednjem stručnom obrazovanju – Junior Achievement i ECO NET (Kultur Kontakt Austrija). Projekat Junior Achievement je više fokusiran na aktivnosti učenika, a manje na obuku nastavnika, te se iste sprovode jednom godišnje u trajanju od tri dana (24 sata obuke). Ovaj projekat realizuju nastavnici različitih profila – od nastavnika opšteobrazovnih, do nastavnika stručno-teorijskih predmeta i praktične nastave. Za razliku od Junior Achievement-a, projekat ECO NET je fokusiran ravnomjerno na učenike i nastavnike. Počev od 2004. godine, nastavnici su pohađali sedam obuka/seminara, svaki po 20 sati u prosjeku ili oko 140 sati obuke po nastavniku. Obuka se sprovodi za oblasti: savremena pedagogija – specijalna didaktika u nastavi ekonomskih predmeta i specifična obuka za nastavu preduzeće za vježbu i informatička obuka. Ovom obukom je u periodu 2004-2006. godine obuhvaćeno 12 nastavnika, uglavnom ekonomske grupe predmeta, a od 2006. godine, broj nastavnika obuhvaćenih obukom je povećan na 26. Dugoročna održivost nastave preduzeće za vježbu iziskuje osposobljavanje većeg broja nastavnika za ovu oblast.

Važno je naglasiti takođe, da nastavnici opšteobrazovnih predmeta u srednjim stručnim školama nemaju obuku niti bilo koji drugi vid stručnog osposobljavanja. Ovi nastavnici su završili fakultet koji ih priprema, uglavnom, za rad u opštem obrazovanju. Nastavne

Ključne kompetencije za cjeloživotno učenje – Razvoj ključnih kompetencija u crnogorskom obrazovnom sistemu

aktivnosti, metode i načini vrednovanja postignuća učenika nisu adekvatni stručnom obrazovanju, pa kao rezultat imamo da učenici najviše vremena provode učeći opšteobrazovne predmete (što je pokazalo i empirijsko istraživanje – 60% učenika tvrdi da najviše uči opšteobrazovne predmete), a sa druge strane, postignuća učenika u ovim predmetima su izrazito loša. Kao rezultat ovoga, učenici imaju izrazito negativan stav prema opšteobrazovnim predmetima.

Na osnovu izloženog može se zaključiti:

- Obuka nastavnika osnovnih škola i gimnazija ne može se smatrati dovoljnom, iako se tretiraju savremeni oblici i metode interaktivne nastave, jer nisu obuhvaćeni svi nastavnici i obuka se ne vrši kontinuirano.
- U crnogorskom stručnom obrazovanju obuka nastavnika ne sprovodi se u dovoljnoj mjeri i da je broj nastavnika obuhvaćenih obukom mali.

5. PREPORUKE

PREDUZETNIŠTVO

1. Na sistemskom nivou:

- Razviti strategiju preduzetničkog obrazovanja za period od 5 godina. Strategija bi trebala pokrijeti sve obrazovne nivoe – osnovnu školu, srednju školu (gimnazije i srednje stručne škole), više stručne škole, obrazovanje odraslih i univerzitetsko obrazovanje. Svrha izrade strategije je profilisanje preduzetništva kao jednog od osnovnih ciljeva obrazovanja na svim nivoima. Strategija treba da sadrži način realizacije aktivnosti iz oblasti preduzetničkog obrazovanja, oblike saradnje sa lokalnom zajednicom, kompetencije nastavnika, položaj škole i oblike finansiranja aktivnosti iz oblasti preduzetničkog obrazovanja;
- Obrazovni programi (kurikulumi) treba eksplicitno da sadrže *preduzetništvo* kao ključnu kompetenciju, bilo kroz kroskurikularnu aktivnost ili predmetnu nastavu:
  - a) Na nivou osnovne škole potrebno je sprovesti aktivnosti na uključivanje kompetencije preduzetništvo kao kroskurikularne aktivnosti i projektne nastave u okviru vannastavnih aktivnosti;
  - b) Na nivou osnovne i srednje škole potrebno je uvesti *preduzetništvo* kao izborni predmet, što je već dozvoljeno uvođenjem sistema izbornih predmeta;
  - c) U stručnom obrazovanju potrebno je sprovesti aktivnosti na uključivanje kompetencije preduzetništvo kao kroskurikularne aktivnosti i projektne nastave u okviru vannastavnih aktivnosti.
- Kao preduslov za organizovanje obuke nastavnika, neophodno je sprovesti obuku donosiocima obrazovne politike, supervizorima i savjetnicima u stručnim institucijama (Zavod za školstvo i Centar za stručno obrazovanje), kako bi se osigurao preduslov za prepoznavanje tih kompetencija na sistemskom nivou i obezbedila kvalitetnija podrška nastavnicima;
- Obezbediti kontinuiranu obuku nastavnika u oblasti: moderne pedagogije – metode aktivne nastave i specifična obuka za oblast preduzetničkog obrazovanja. Obuka bi trebala da uključi što više nastavnika svih profila – od razrednih i predmetnih nastavnika u osnovnoj školi, do nastavnika opšteobrazovnih i stručno-teorijskih predmeta u srednjim stručnim školama, kao i nastavnike praktične nastave;
- Obezbediti školama podršku da bi organizovale aktivnosti, obezbeđujući sredstva za projekte koji će promovisati preduzetništvo, kao i obezbeđivanjem nastavnih sredstava i materijala;
- Razviti neophodnu infrastrukturu za organizovanje takmičenja, sajмова učeničkih kompanija, itd. radi evaluacije i promovisanja aktivnosti u oblasti preduzetničkog obrazovanja.

2. Na školskom nivou

- Razviti/unaprijediti kooperaciju između škola i lokalne zajednice (uključivanje uspješnih pojedinaca iz biznisa u nastavu, posjete učenika firmama, saradnja sa NVO sektorom i slično);
- Unaprijediti aktivnosti u oblasti profesionalne orijentacije:
  - a) u srednjim stručnim školama proširiti postojeće aktivnosti na oblast savjetovanja za uključivanje na tržište rada i aktivnosti koje će učenicima pomoći da uoče mogućnosti za samozapošljavanje/osnivanje preduzeća, a koje im pruža zanimanje za koje se obrazuju;

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

- b) u osnovnim školama je takođe potrebno poboljšati profesionalnu orijentaciju učenika u oblasti upoznavanja učenika sa različitim zanimanjima i mogućnostima koje pružaju kako za zapošljavanje tako i za samozapošljavanje;
- Obezbjediti savjetodavnu podršku nastavnicima kroz aktivno učestvovanje školskih pedagoga i eksternih savjetodavaca.

UČITI KAKO UČITI

1. Na sistemskom nivou:

- a) Neophodno je jasno prepoznavanje ove kompetencije u predmetnim kurikulumima. Potrebno je razviti koncept predmetnih kurikuluma na način koji će pružiti jasnu metodologiju da bi se ojačala kompetencija *učiti kako učiti*. Kurikulumi moraju nedvosmisleno implicirati metodološki pristup,
- b) Neophodno je empirijski odrediti postojanje kompetencije *učiti kako učiti* u inicijalnoj obuci na nastavničkim fakultetima, što će omogućiti dalje aktivnosti na unapređenju tih kurikuluma;
- c) kao preduslov za organizovanje obuke nastavnika, neophodno je sprovesti obuku kreatorima obrazovne politike, supervizorima i savjetnicima u stručnim institucijama (Zavod za školstvo i Centar za stručno obrazovanje), kako bi se osigurao preduslov za prepoznavanje tih kompetencija na sistemskom nivou i obezbedila kvalitetnija podrška nastavnicima;
- d) Obezbjediti kontinuiranu obuku nastavnika u oblasti moderne pedagogije – interaktivne metode nastave i kritičko mišljenje. Neophodno je dodati i uskladiti postojeću formu obuke nastavnika, na način da usvoje ove kompetencije na najvišem mogućem nivou. Obuka bi trebalo da uključuje što više nastavnika svih profila – od razrednih i predmetnih nastavnika u osnovnoj školi do nastavnika opšteobrazovnih i stručno-teorijskih predmeta u srednjim stručnim školama, kao i nastavnike praktične nastave;
- e) Obezbjediti podršku školama kroz trening direktora i pedagoga, kako bi im se omogućilo da prepoznaju, ohrabre i vrednuju prisutnost ove kompetencije u nastavnom procesu i vannastavnim aktivnostima.

2. Na školskom nivou:

- a) Unutar škole i kroz proces samoevaluacije, razviti sistem za monitoring i evaluaciju ovih kompetencija i ugraditi relevantne aktivnosti u strateške dokumente škole;
- b) Osigurati savjetodavnu podršku i pomoć i podržati nastavnike i đake kroz aktivno uključivanje školskog pedagoga i eksternih savjetodavaca;
- c) Na školskom nivou osigurati jačanje ovih kompetencija kod svakog djeteta u skladu sa individualnim mogućnostima;
- d) Ohrabriti nastavnike da koriste moderne metode koje će omogućiti nastavni proces sa učenikom u centru.

DODATAK 1 – KLJUČNE KOMPETENCIJE DEFINICIJA

UČITI KAKO UČITI	
Definicija ¹⁵	Učiti kako učiti ¹⁶ je sposobnost za nastavljane i istrajnost u učenju. Pojedinci bi trebali da budu sposobni da organizuju sopstveno učenje, uključujući efektivno upravljanje vremenom i informacijama, kako individualno, tako i u grupi. Kompetencija uključuje svesnost ličnog procesa učenja i potreba, identifikovanje raspoloživih mogućnosti, i sposobnost da se prevaziđu prepreke kako bi učenje bilo uspješno. To podrazumjeva sticanje, obradu i asimilaciju novih znanja i vještina, kao i traženje i stvaranje koristi od toga. Učenje kako učiti angažuje onoga koji uči da gradi na prethodnom učenju i životnom iskustvu kako bi iskoristio i primjenio znanje i vještine u različitim kontekstima – kod kuće, na poslu, u obrazovanju i obuci. Motivisanost i uvjerenost su ključne kada je u pitanju kompetencija pojedinca.
Znanje ¹⁷	<ul style="list-style-type: none"> ● Poznavanje i razumjevanje različitih metoda učenja, svijest o snagama i slabostima sopstvenih vještina i kvalifikacija. ● Poznavanje raspoloživih obrazovnih mogućnosti i posljedica različitih odluka tokom obrazovanja i obuke na ishod profesionalnog razvoja.
Vještine 2	<ul style="list-style-type: none"> ● Efektivno samoupravljanje učenjem i razvojem karijere uopšte; ● Sposobnost da se posveti vrijeme učenju, autonomnost, disciplina, istrajnost i upravljanje informacijama u procesu učenja; ● sposobnost održavanja pažnje na kraći ili duži period; ● sposobnost kritičkog osvrtanja na predmet i svrhu učenja; ● Sposobnost da se komunicira kao dio procesa učenja koristeći odgovarajuća sredstva (intonacija, pokret, mimika, itd.) kako bi se podržala verbalna komunikacija kao i razumjevanje i produkcija različitih multimedijalnih poruka (pisani i govorni jezik, zvuk, muzika, itd.)
Stavovi 2	<ul style="list-style-type: none"> ● Sopstveni koncept koji podržava volju za promjenom i dalji razvoj kompetencija, kao i samomotivisanost i samouverenost; ● Pozitivan stav prema učenju kao aktivnosti koja obogaćuje život i osećaj za preuzimanje inicijative u učenju; ● Adaptibilnost i fleksibilnost.
PREDUZETNIŠTVO	
Definivija 1	Preduzetnička kompetencija je sposobnost pojedinca da ideje pretvori u konkretne aktivnosti. Ona uključuje: inovativnost, vlastitu inicijativu, preuzimanje odgovornosti za vlastite postupke, spremnost za preuzimanje rizika, postavljanje ciljeva, vještine planiranja i upravljanja aktivnostima usmjerenima prema određenom cilju, motivaciju za postizanje uspjeha. U samoj srži ove kompetencije je sposobnost prepoznavanja konteksta u kojem pojedinac djeluje i proaktivno reagovanje na prilike koje mu se pružaju, a i osnov je za specifičnije vještine i znanja koja su potrebna preduzetnicima za uspostavljanje društvenih i komercijalnih aktivnosti.
Znanje 2	Znanja o raspoloživim mogućnostima, kako bi se identifikovali oni koji odgovaraju ličnim, profesionalnim i/ili poslovnim aktivnostima određene osobe.
Vještine 2	<ul style="list-style-type: none"> ● Vještine planiranja, organizovanja, analiziranja, komuniciranja, delanja, kratkog izvještavanja, evaluiranja i izvještavanja; ● Vještine za razvoj i implementaciju projekata; ● Sposobnost za kooperativan i fleksibilan rad kao dio tima; ● Biti sposoban identifikovati lične snage i slabosti; ● Sposobnost za proaktivno delovanje i pozitivno reagovanje na promjene; ● Sposobnost za procjenu i preuzimanje rizika kada i gdje je opravdano.
Stavovi 2	<ul style="list-style-type: none"> ● Dispozicija za pružanje inicijative; ● Pozitivan stav prema promjenama i inovacijama; ● Volja da se identifikuju oblasti gde određena osoba može da demonstrira čitav niz preduzetničkih vještina — na primjer kod kuće, na poslu i u zajednici.

¹⁵ Predlog preporuka ključne kompetencije za cjeloživotno učenje
<http://ec.europa.eu/education/policies/2010/doc/basicframe.pdf>

¹⁶ Dodatak 1 – Tabela: Učiti kako učiti/Preduzetništvo (definicija, znanja, vještine i stavovi)

¹⁷ Sprovođenje radnog programa "Obrazovanje i obuka 2010"
<http://ec.europa.eu/education/policies/2010/doc/basicframe.pdf>

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK
KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

DODATAK 2 – ODREĐIVANJE UZORKA

Br.	Škola	Mjesto	Region	Oblast	Uzrast	Raured	Učenič ¹⁸	Nastavnici ¹⁹	Zanimanje (VET)
OSNOVNO OBRAZOVANJE									
1	Marko Miljanov	Podgorica	Centar	Grad	10, 14	4, 8	60	50	
2	Savo Pejanović	Podgorica	Centar	Grad	10, 14	4, 8	60	60	
3	Jugoslavija	Bar	Jug	Grad	10, 14	4, 8	60	60	
4	Boško Strugar ²⁰	Ulcinj	Jug	Grad	10, 14	4, 8	60	50	
5	Radomir Mitrović - Polica ²¹	Polica (Berane)	Sjever	Selo	10, 14	4, 8	40	30	
6	Nikola Đurković	Radanovići (Kotor)	Jug	Predgrađe	10, 14	4, 8	40	30	
7	Marko Miljanov	Bijelo Polje	Sjever	Grad	10,14	4,8	40	40	
SREDNJE STRUČNO OBRAZOVANJE									
1	Ekonomsko – ugostiteljska škola	Nikšić	Centar	Grad	18	4	30	50	Turistički tehničar
2	Ekonomsko – ugostiteljska škola	Bar	Jug	Grad	17, 18	3,4	50	40	Kuvar, Turistički tehničar
3	Srednja stručna škola	Bijelo Polje	Sjever	Grad	17, 18	3, 4	50	50	Kuvar, Turistički tehničar
4	Srednja stručna škola "Sergije Stanić"	Podgorica	Centar	Grad	17	3	20	60	Kuvar
5	Poljoprivredna škola	Bar	Jug	Grad	18	4	40 ²²	50	Poljoprivredni tehničar
6	Ekonomska škola "Mirko Vešović"	Podgorica	Centar	Grad	18	4	30	50	Ekonomski tehničar
7	Srednja stručna škola "Vukadin Vukadinović"	Berane	Sjever	Grad	18	4	30	50	Ekonomski tehničar
8	Srednja građevinsko – geodetska škola "Ing. Marko Radević"	Podgorica	Centar	Grad	18	4	30	40	Građevinski tehničar

¹⁸ Očekivani broj đaka

¹⁹ Očekivani broj nastavnika

²⁰ Dvojezične škole – (1) albanski i (2) crnogorski, srpski, hrvatski, bosanski jezik

²¹ Osnovna škola Polica je seoska škola. Dio je osnovne škole Radomir Mitrović

²² Dva razreda u istoj školi. To je jedina srednje poljoprivredna škola u Crnoj Gori koja obrazuje za zanimanje Poljoprivredni tehničar

Br.	Škola	Mjesto	Region	Oblast	Uzrast	Raured	Učenic ¹⁸	Nastavnici ¹⁹	Zanimanje (VET)
9	Školski centar "Ivan Goran Kovic"	Herceg Novi	Jug	Grad	17, 18	3, 4	80	50	Ekonomski tehničar, Turistički tehničar, Kuvar
10	Srednja stručna škola	Nikšić	Centar	Grad	17, 18	3, 4	40	40	Auto - mehaničar, Mašinski tehničar
11	Srednja stručna škola "Ivan Uskokovic"	Podgorica	Centar	Grad	17, 18	3, 4	50	50	Auto - mehaničar, Mašinski tehničar

Izvod:

Broj škola – 18 (Centar – 8, Sjever – 4 i jug – 6);

broj opština – 8 (Centar – 2, Sjever – 2 i Jug – 3);

Očekivani broj učenika - 810 (osnovno obrazovanje – 360 i srednje stručno obrazovanje – 450);

Očekivani broj nastavnika – 850 (osnovno obrazovanje – 320 i srednje stručno obrazovanje – 53

KLJUČNE KOMPETENCIJE ZA CJELOŽIVOTNO UČENJE – RAZVOJ KLJUČNIK
KOMPETENCIJA U CRNOGORSKOM OBRAZOVNOM SISTEMU

DODATAK 3 – REALIZOVANI UZORAK UČENICI – OSNOVNA
ŠKOLA

Škola	8 razred				4 razred	
	Preduzetništvo		„Učiti kako učiti“		„Učiti kako učiti“	
	Frekvencija	%	Frekvencija	%	Frekvencija	%
“Marko Miljanov” Podgorica	23	13.8	28	15.6	22	12.7
“Savo Pejanovic” Podgorica	26	15.6	30	16.7	32	18.5
“Jugoslavija” Bar	22	13.2	26	14.4	28	16.2
“Bosko Strugar” Ulcinj	24	14.4	20	11.1	22	12.7
“Radomir Mitrovic” Polica, Berane	29	17.4	29	16.1	14	8.1
“Nikola Djurkovic” Radovici, Kotor	19	11.4	21	11.7	32	18.5
“Marko Miljanov” Bijelo Polje	24	14.4	26	14.4	23	13.3
Total	167	100.0	180	100.0	173	100.0

Pol Region	8 razred						4 razred		
	Preduzetništvo			„Učiti kako učiti“			„Učiti kako učiti“		
	Ženski	Muški	Total	Ženski	Muški	Total	Ženski	Muški	Total
Sjever	14.8%	16.0%	30.9%	15.3%	14.7%	29.9%	6.6%	13.9%	20.5%
Centar	13.0%	16.7%	29.6%	14.1%	18.1%	32.2%	13.9%	18.1%	31.9%
Jug	16.0%	23.5%	39.5%	19.2%	18.6%	37.9%	22.9%	24.7%	47.6%
Total	43.8%	56.2%	100.0%	48.6%	51.4%	100.0%	43.4%	56.6%	100.0%

DODATAK 4 – REALIZOVANI UZORAK - UČENICI – SREDNJE
STRUČNO OBRAZOVANJE

	Broj	%
Ekonomsko – ugostiteljska škola Nikšić	30	8.4
Ekonomsko – ugostiteljska škola Bar	39	11.0
Srednja stručna škola Bijelo Polje	36	10.1
Srednja stručna škola “Sergije Stanic”, Podgorica	17	4.8
Poljoprivredna škola Bar	28	7.9
Ekonomska škola “Mirko Vešovic”, Podgorica	27	7.6
Srednja stručna škola “Vukadin Vukadinovic”, Berane	23	6.5
Srednja građevinsko – geodetska škola “Ing. Marko Radević”, Podgorica	18	5.1
Školski centar “Ivan Goran Kovacic”, Herceg Novi	78	21.9
Srednja stručna škola Nikšić	20	5.6
Srednja stručna škola “Ivan Uskokovic”, Podgorica	40	11.2
Total	356	100

DODATAK 5 – REALIZOVANI UZORAK - UČENICI – SREDNJE STRUČNO OBRAZOVANJE

Zanimanje Pol Region	Turistički tehničar		Kuvar		Poljoprivredni tehničar		Ekonomski tehničar		Građevinski tehničar		Auto- mehaničar		Mašinski tehničar		Total	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Muški	9	2.6%	5	1.4%			4	1.1%							18	5.1%
Centar	6	1.7%	10	2.8%			8	2.3%	17	4.8%	31	8.8%	17	4.8%	89	25.3%
Jug	15	4.3%	23	6.5%	21	6.0%			20	5.7%					79	22.4%
Σ	30	8.5%	38	10.8%	21	6.0%	12	3.4%	37	10.5%	31	8.8%	17	4.8%	186	52.8%
Ženski	16	4.5%	5	1.4%			18	5.1%							39	11.1%
Centar	24	6.8%	7	2.0%			18	5.1%	1	.3%			12	3.4%	62	17.6%
Jug	38	10.8%	19	5.4%	7	2.0%			1	.3%					65	18.5%
Σ	78	22.2%	31	8.8%	7	2.0%	36	10.2%	2	.6%			12	3.4%	166	47.2%
Total	108	30.3%	71	19.9%	28	7.9%	50	14.0%	39	11.0%	31	8.7%	29	8.1%	356	100.0%

DODATAK 6 – REALIZOVANI UZORAK - UČENICI - SREDNJE STRUČNO OBRAZOVANJE

Razred	Region		Total
	Sjever	Centar	
III			
% unutar razreda	10.8%	47.1%	42.2%
% total	3.1%	13.5%	12.1%
IV			
% unutar razreda	18.9%	40.9%	40.2%
% total	13.5%	29.2%	28.7%
Total			
% unutar razreda	16.6%	42.7%	40.7%
% total	16.6%	42.7%	40.7%

DODATAK 7 – REALIZOVANI UZORAK - NASTAVNICI SREDNJIH
STRUČNIH ŠKOLA

	Broj	%
Ekonomsko – ugostiteljska škola Nikšić	40	9.5
Ekonomsko – ugostiteljska škola Bar	32	7.6
Srednja stručna škola Bijelo Polje	48	11.3
Srednja stručna škola "Sergije Stanić", Podgorica	26	6.1
Poljoprivredna škola Bar	30	7.1
Ekonomska škola "Mirko Vešović", Podgorica	19	4.5
Srednja stručna škola "Vukadin Vukadinović", Berane	40	9.5
Srednja građevinsko – geodetska škola "Ing. Marko Radević", Podgorica	41	9.7
Školski centar "Ivan Goran Kovačić", Herceg Novi	68	16.1
Srednja stručna škola Nikšić	29	6.9
Srednja stručna škola "Ivan Uskoković", Podgorica	50	11.8
Total	423	100

Pol	Tip predmeta	Sjever	Centar	Jug	Total
Muški	Opšteobrazovni predmeti	6.2%	5.4%	5.9%	17.4%
	Stručno-teorijski predmeti	3.6%	3.8%	2.6%	10.0%
	Praktična nastava	2.6%	5.9%	1.8%	10.3%
	Međurezultat	12.3%	15.1%	10.3%	37.7%
Ženski	Opšteobrazovni predmeti	5.6%	20.0%	15.4%	41.0%
	Stručno-teorijski predmeti	2.8%	10.8%	3.1%	16.7%
	Praktična nastava	1.3%	1.5%	1.8%	4.6%
	Međurezultat	9.7%	32.3%	20.3%	62.3%
Total		20.8%	48.7%	30.5%	100.0%

DODATAK 8 – REALIZOVANI UZORAK - NASTAVNICI SREDNJIH
STRUČNIH ŠKOLA

Obrazovanje \ Radno iskustvo	Srednje obrazovanje ²³	Visoko (više) ²⁴ obrazovanje	Fakultet/ Magisterij ²⁵	Magistar nauka/ Doktor nauka	Total
Manje od 10	1.5%	1.5%	32.0%	1.3%	36.3%
10-20	.0%	3.3%	30.2%	.5%	34.0%
21 i više	1.0%	2.3%	25.3%	1.0%	29.7%
Total	2.6%	7.2%	87.5%	2.8%	100.0%

²³ Nacionalni okvir kvalifikacija IV

²⁴ Nacionalni okvir kvalifikacija VI

²⁵ Nacionalni okvir kvalifikacija VII-1

DODATAK 9 – REALIZOVANI UZORAK - NASTAVNICI OSNOVNIH ŠKOLA

Škola	Frekvencija	%
"Marko Miljanov" Podgorica	45	16.7
"Savo Pejanovic" Podgorica	44	16.4
"Jugoslavija" Bar	51	19.0
"Bosko Strugar" Ulcinj	42	15.6
"Radomir Mitrovic" Polica, Berane	18	6.7
"Nikola Djurkovic" Radovici, Kotor	22	8.2
"Marko Miljanov" Bijelo Polje	47	17.5
Total	269	100.0

Pol	Tip nastave	Sjever	Centar	Jug	Total
Muški	Razredna nastava	10.0%	12.7%	14.3%	37.1%
	Predmetna nastava	6.2%	12.4%	18.1%	36.7%
	Sub total	16.2%	25.1%	32.4%	73.7%
Ženski	Razredna nastava	1.2%	1.5%	4.2%	6.9%
	Razredna nastava	7.7%	6.2%	5.4%	19.3%
	Sub total	8.9%	7.7%	9.7%	26.3%
Total		24.2%	33.1%	42.8%	100.0%

DODATAK 10 – REALIZOVANI UZORAK - NASTAVNICI OSNOVNIH ŠKOLA

Obrazovanje	Srednje obrazovanje ²⁶	Visoko (više) ²⁷ obrazovanje	Fakultet/ Magisterij ²⁸	Total
Radno iskustvo				
Manje od 10	.5%	4.7%	30.3%	35.5%
10-19	.9%	17.1%	13.3%	31.3%
20 i više	3.8%	24.2%	5.2%	33.2%
Total	5.2%	46.0%	48.8%	100.0%

²⁶ Nacionalni okvir kvalifikacija IV

²⁷ Nacionalni okvir kvalifikacija VI

²⁸ Nacionalni okvir kvalifikacija VII-1

